

MAURICE HALBWACHS

Η ΣΥΛΛΟΓΙΚΗ ΜΝΗΜΗ

Επιστημονική επιμέλεια-πρόλογος

Άννα Μαντόγλου

Μετάφραση

Τίνα Πλυτά

Τίτλος πρωτοτύπου: Maurice Halbwachs, *La mémoire collective*
Copyright: Prosses Universitaires de France, 1968

Εκδόσεις ΠΑΠΑΖΗΣΗ ΑΕΒΕ

Maurice Halbwachs
Η συλλογική μνήμη

ISBN: 978-960-02-2826-7

Copyright © 2013. Εκδόσεις Παπαζήση ΑΕΒΕ

Νικητάρá 2, 106 78 Αθήνα

Τηλ.: 210 38.22.496, 210 38.38.020, Fax: 210 38.09.150

Email: papazisi@otenet.gr, site: www.papazisi.gr

Απαγορεύεται η μερική ή ολική αναδημοσίευση του έργου αυτού, καθώς και η αναπαραγωγή του με οποιοδήποτε μέσο χωρίς σχετική άδεια του εκδότη

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

ΑΘΗΝΑ 2013

Σημείωση για τη δεύτερη γαλλική έκδοση⁹²

Η πρώτη έκδοση του 1950 περιλάμβανε αποκλειστικά τα τέσσερα χειρόγραφα κεφάλαια που βρέθηκαν στα χαρτιά του Maurice Halbwachs, με τον τίτλο: *Η συλλογική μνήμη*. Όπως προσδιοριζόταν στο Σημείωμα που συνόδευε την έκδοση: «Εκτός από ορισμένα αποσπάσματα ιδιαίτερα ανολοκλήρωτα (η αφαίρεση των οποίων υποδεικνύεται με αποσιωπητικά), το χειρόγραφο αναπαρήχθη στην ολότητά του. Οι τίτλοι των κεφαλαίων είχαν επιλεγεί από τον συγγραφέα: μόνον οι υπότιτλοι προστέθηκαν από τους επιμελητές».

Τότε, το 1949, πριν από σχεδόν μια εικοσαετία, δεν θεωρήθηκε σκόπιμο να συμπεριληφθεί στο βιβλίο ένα άρθρο που είχε δημοσιεύσει ο Maurice Halbwachs ενόσω ήταν ακόμη εν ζωή στο περιοδικό *Revue philosophique* (1939, αρ. 3-4), με τίτλο: *La memoire collective chez les musiciens* [*Η συλλογική μνήμη των μουσικών*]: αν και, ως απλή πιθανότητα, είχε εξεταστεί το ενδεχόμενο να συμπεριληφθεί αυτό το άρθρο και μάλιστα ως το πρώτο κεφάλαιο της έκδοσης. Σήμερα, ο Jean Duvignaud εκτιμά ότι η ανάλυση της μουσικής μνήμης μοιάζει να επιβεβαιώνει τις απόψεις που και ο ίδιος έχει εκφράσει στον Πρόλογο του αναφορικά με την εξέλιξη της σκέψης του Maurice Halbwachs και του «προσανατολισμού του προς το συγκεκριμένο». Αποφασίστηκε, λοιπόν, να προστεθεί αυτό το άρθρο στο βιβλίο: προκειμένου όμως να μην τροποποιηθεί η δομή του, τοποθετείται στο τέλος, ως παράρτημα. Έγινε και μία ακόμη προσθήκη: εκείνη της βιογραφικής εισαγωγής, που γράφτηκε το 1948 από τον Jean-Michel Alexandre και η οποία είχε παρουσιαστεί μόνον στο περιοδικό *L'année sociologique* (3η σειρά, 1940-1948), όπου το έργο του Halbwachs είχε δημοσιευτεί κατά προτεραιότητα, με τη μεσολάβηση του G. Gurwitsch, υπό τον τίτλο: *Mémoire et société* [*Μνήμη και κοινωνία*].

J.-M. Alexandre

ΣΥΛΛΟΓΙΚΗ ΜΝΗΜΗ
ΚΑΙ ΑΤΟΜΙΚΗ ΜΝΗΜΗ

Τόσο για να υποστηρίξουμε ή να αποδυναμώσουμε όσο και για να συμπληρώσουμε τα όσα κατά κάποιον τρόπο γνωρίζουμε για ένα γεγονός, του οποίου αρκετές λεπτομέρειες παραμένουν για εμάς στο σκοτάδι, στηρίζομαστε σε μαρτυρίες. Κι ο πρώτος μάρτυρας στον οποίο μπορούμε πάντοτε να απευθυνθούμε είμαστε εμείς οι ίδιοι. Όταν κάποιος λέει «δεν πιστεύω στα μάτια μου», αισθάνεται σαν να υπάρχουν μέσα του δύο όντα: το ένα, το αισθητηριακό, είναι σαν τον μάρτυρα που καταθέτει για όσα είδε ενώπιον του άλλου, του εαυτού που δεν είδε αυτή τη στιγμή αλλά έχει ενδεχομένως δει άλλοτε και έχει ίσως διαμορφώσει μια άποψη στηριγμένος σε μαρτυρίες άλλων. Έτσι, όταν επιστρέφουμε σε μια πόλη που έχουμε επισκεφθεί στο παρελθόν, όσα αντιλαμβανόμαστε μας βοηθούν να αποκαταστήσουμε μια εικόνα τμήματα της οποίας έχουμε ξεχάσει. Εάν αυτό που βλέπουμε σήμερα τοποθετείται στο πλαίσιο παλαιότερων αναμνήσεών μας, συμβαίνει και το αντίστροφο: οι αναμνήσεις προσαρμόζονται στο σύνολο των τρεχουσών μας αντιλήψεων. Είναι σαν να βρισκόμαστε αντιμέτωποι με πολλές μαρτυρίες. Και επειδή, παρά τις όποιες αποκλίσεις, αυτές συμφωνούν στα ουσιαστικά σημεία, μπορούμε να ανακατασκευάσουμε ένα σύνολο αναμνήσεων με τρόπο ώστε να το αναγνωρίζουμε.

Η εμπιστοσύνη μας στην ακρίβεια όσων ανακαλούμε θα είναι βεβαίως μεγαλύτερη εάν, πέραν της δικής μας ανάμνησης, μπορούμε να στηριχθούμε και στις αναμνήσεις άλλων: σαν να ήταν δυνατό την ίδια εμπειρία να την ξαναζήσει όχι μόνον το ίδιο άτομο, αλλά περισσότερα. Όταν συναντούμε έναν φίλο με τον οποίο έχουμε χωρίσει οι δρόμοι μας, δυσκολευόμαστε στην αρχή να ανανεώσουμε την επαφή. Κι όμως, δεν καταλήγουμε να σκεφτόμαστε και να θυμόμαστε από κοινού μόλις ανακαλέσουμε μαζί διάφορες περιστάσεις που, παρότι δεν είναι ίδιες, αναφέρονται στα ίδια γεγονότα: Δεν εμφανίζονται τότε τα γεγονότα του παρελθόντος πιο ανάγλυφα, δεν νιώθουμε ότι τα βιώνουμε πιο έντονα επειδή δεν είμαστε οι μόνοι που τα αναπαριστούμε και επειδή τώρα τα βλέπουμε, όπως τα έχουμε δει στο παρελθόν, όταν τα κοιτάζαμε με τα μάτια μας και, ταυτοχρόνως, μέσα από τα μάτια ενός άλλου;

Οι αναμνήσεις μας, ωστόσο, παραμένουν συλλογικές και μας τις θυμίζουν

ανάμειξη, για αντικείμενα που μόνον εμείς έχουμε δει. Στην πραγματικότητα, δεν είμαστε ποτέ μόνοι. Δεν χρειάζεται οι άλλοι να είναι παρόντες, να διακρίνονται ως προς τη φυσική τους υπόσταση από εμάς, διότι φέρουμε πάντοτε μαζί και εντός μας ένα πλήθος ξεχωριστών ανθρώπων. Φτάνω για πρώτη φορά στο Λονδίνο και κάνω πολλές βόλτες τότε με τον έναν σύντροφο και τότε με τον άλλο: ένας αρχιτέκτονας τραβά την προσοχή μου στα κτίρια, τις αναλογίες, τη θέση τους· από έναν ιστορικό μαθαίνω ότι ο τάδε δρόμος χαραχτηκε εκείνη την εποχή, ότι σε τούτο το σπίτι γεννήθηκε ο δεινά διάσημος, ότι εκεί κι αλλού συνέβησαν αξιοσημείωτα γεγονότα· με έναν ζωγράφο αντιλαμβάνομαι τα χρώματα των πάρκων, τη γραμμή που έχουν τα παλάτια και οι εκκλησίες, το παιχνίδι του φωτός και της σκιάς στους τοίχους και την πρόσοψη του Westminster και του Temple, στον Τάμεση· ένας έμπορος, ένας επιχειρηματίας με παρασέρνει στους πολύβουους δρόμους του Σίτυ, μου δείχνει βιτρίνες, βιβλιοπωλεία, πολυκαταστήματα. Ακόμη όμως κι αν είχα περπατήσει ολομόναχος, αρκούσε να έχω διαβάσει περιγραφές της πόλης από όλες αυτές τις διαφορετικές οπτικές, να με είχαν συμβουλευτεί να δω συγκεκριμένες όψεις της ή ακόμη, πιο απλά, να είχα μελετήσει τον χάρτη. Ας υποθέσουμε ότι περιπλανιέμαι μόνος. Μπορεί κανείς να ισχυριστεί πως οι αναμνήσεις που διατηρώ απ' αυτή τη βόλτα είναι καθαρά προσωπικές, ότι ανήκουν αποκλειστικά σε εμένα; Μόνον φαινομενικά περπάτησα μόνος. Περνώντας μπροστά από το Westminster, αναλογιστικά όσα μου είχε πει ο φίλος μου ο ιστορικός (ή –πράγμα που είναι το ίδιο– τι είχα διαβάσει σ' ένα ιστορικό βιβλίο). Δισσείζοντας μια γέφυρα, πρόσεξα την επίδραση της προοπτικής που μου είχε επισημάνει ο φίλος μου ο ζωγράφος (ή που μου είχε κάνει εντύπωση σ' έναν πίνακα ή σε μια γκραβούρα). Περιπλανήθηκα έχοντας στο μυαλό μου τον χάρτη. Την πρώτη φορά που βρέθηκα στο Λονδίνο πάμπολλες εντυπώσεις – η εκκλησία του Αγίου Παύλου, το Mansion House, το Strand, η γειτονιά των Inns of Court – μου θύμισαν τα μυθιστορήματα του Dickens⁹³ που είχα διαβάσει παιδί: περιπλανιόμουν, λοιπόν, παρέα με τον Dickens. Καμία από εκείνες τις στιγμές δεν μπορού να πω πως ήμουν μόνος, πως αναλογιζόμουν μόνος, διότι νοπτά βρισκόμουν με τη μία ή την άλλη ομάδα, εκείνη που έφτιαχνα με τον αρχιτέκτονα και πέραν αυτού με όσους εκείνος είχε φέρει κοντά μου ως διερμηνέας τους, ή με τον ζωγράφο (και τη δική του ομάδα), με τον χαρτογράφο που είχε σχεδιάσει τον χάρτη ή με έναν μυθιστοριογράφο. Άλλοι άνθρωποι είχαν αυτές τις αναμνήσεις από κοινού μ' εμένα. Κι ακόμη περισσότερο, με βοηθούσαν να τις ανακαλέσω: για να θυμηθώ καλύτερα στρέφομαι σε εκείνους. Υποθετώ προς στιγμήν την οπτική τους

γωνία, ξαναπαίνω στην ομάδα τους, της οποίας εξακολουθώ να είμαι μέλος, εφόσον νιώθω ακόμη την επιρροή της και αναγνωρίζω μέσα μου πλήθος ιδεών και τρόπων σκέψης που δεν θα είχα αναπτύξει μόνος μου – μέσω αυτών διατηρώ την επαφή μαζί τους.

Λήθη λόγω απομάκρυνσης από την ομάδα

Για να επιβεβαιώσουμε, λοιπόν, ή για να ανακαλέσουμε μια ανάμνηση δεν είναι απαραίτητοι οι μάρτυρες με την κοινή έννοια του όρου, τα άτομα δηλαδή που παρίστανται με υλική και αισθητηριακή μορφή.

Εξάλλου, δεν θα ήταν επ' ουδενί επαρκείς. Είναι δυνατόν ένα ή περισσότερα άτομα, εάν συγκεντρώσουν τις αναμνήσεις τους, να περιγράψουν με πολύ μεγάλη ακρίβεια συμβάντα ή αντικείμενα που έχουμε δει ταυτόχρονα με αυτά, και μάλιστα να αναπλάσουν όλη την ακολουθία των πράξεων και των λόγων μας σε συγκεκριμένες περιστάσεις χωρίς εμείς να θυμόμαστε στιδήποτε. Ας πάρουμε, λόγου χάρη, ένα αδιαμφισβήτητο συμβάν. Μας παρουσιάζουν σαφείς αποδείξεις ότι ένα συγκεκριμένο γεγονός συνέβη, ότι εμείς ήμασταν παρόντες κι ότι πήραμε ενεργά μέρος σε αυτό. Κι όμως, η συγκεκριμένη σκηνή παραμένει για εμάς ξένη, ακριβώς σαν να είχε παίξει τον ρόλο μας κάποιος άλλος. Ας εξετάσουμε ένα παράδειγμα που χρησιμοποιείται για να αντικρούσει τις απόψεις μας: υπάρχουν στη ζωή μας κάποια γεγονότα τα οποία είναι αδύνατον να μην συνέβησαν. Είναι βέβαιο ότι κάποια ημέρα ήταν η πρώτη μου μέρα στο λύκειο, η ημέρα που μπήκα για πρώτη φορά στην τρίτη ή στην τετάρτη τάξη κ.λπ. Παρότι, λοιπόν, αυτό το γεγονός τοποθετείται στον χώρο και στον χρόνο, παρότι οι γονείς και οι φίλοι μπορούν να μου το αφηγηθούν επακριβώς, εγώ βρίσκομαι αντιμετώπος με ένα αφηρημένο δεδομένο στο οποίο δεν ανταποκρίνεται καμία ζώσα ανάμνησή μου: δεν θυμάμαι τίποτε. Ή δεν αναγνωρίζω ένα συγκεκριμένο μέρος από το οποίο έχω αναμφίβολα περάσει μία ή περισσότερες φορές, έναν συγκεκριμένο άνθρωπο που αναμφισβήτητα έχω συναντήσει. Και όμως, για όλα αυτά υπάρχουν μάρτυρες. Είναι επομένως ο ρόλος τους αποκλειστικά βοηθητικός και συμπληρωματικός. Είναι επομένως ο προσδιορισμός και η συμπλήρωση τις αναμνήσεις μου υπό τον όρο όμως ότι αυτές έχουν επανεμφανιστεί, έχουν δηλαδή διατηρηθεί στο πνεύμα μου; Κι όμως, τίποτε σ' όλα αυτά δεν πρέπει να μας εκπλήσσει. Το ότι έχω παραστεί ή συμμετάσχει σ' ένα περιστατικό του οποίου θεατής ή συμμετέχοντες ήταν κάποιοι άλλοι, δεν αρκεί για να μπορέσει αργότερα, όταν εκείνοι το ανακαλούν

να ζωντανέψει άεφρανα αυτή η τεχνική κατασκευή, να αποκτήσει ζώσα υπόσταση και η εικόνα να μεταμορφωθεί σε ανάμνηση. Είναι αλήθεια πως τέτοιες εικόνες, που μας επιβάλλονται από το περιβάλλον μας, συχνά τροποποιούν την εντύπωση που έχουμε διατηρήσει για ένα παλαιότερο γεγονός ή για έναν άνθρωπο που γνωρίσαμε στο παρελθόν. Είναι δυνατόν αυτές οι εικόνες να αναπαράγουν ανακριβώς το παρελθόν, και το στοιχείο ή το τμήμα της ανάμνησης που βρισκόταν προηγούμενως στο μυαλό μας να είναι ακριβέστερη έκφρασή του: έτσι, σε ορισμένες πραγματικές αναμνήσεις προστίθεται μια συμπαγής μάζα από φανταστικές. Αντιστρόφως, ενδέχεται οι αναμνήσεις των άλλων να είναι οι μόνες ακριβείς και να διορθώσουν και να επανορθώσουν τη δική μας ανάμνηση καθώς ενσωματώνονται σε αυτή. Και στη μία και στην άλλη περίπτωση, εάν οι εικόνες συγχέονται τόσο στενά με τις αναμνήσεις και εάν, όπως φαίνεται, τους προσδίδουν την ουσία τους, αυτό οφείλεται στο ότι η μνήμη μας δεν είναι άγραφη πλάκα και στο ότι αισθανόμαστε ικανοί, με τις δικές μας δυνάμεις, να αντιληφθούμε σε αυτή –όπως σε έναν παραμορφωτικό κάρφειο– ορισμένα χαρακτηριστικά και ορισμένα περιγράμματα (ενδεχομένως απατηλά) που μας δίνουν την εικόνα του παρελθόντος. Ακριβώς όπως πρέπει να εισαγάγουμε ένα σωματίδιο σε ένα κορεσμένο περιβάλλον προκειμένου αυτό να κρυσταλλωθεί, με τον ίδιο τρόπο, για να μεταμορφωθεί το σύνολο των εξωτερικών ως προς εμάς μαρτυριών σε μια συμπαγή μάζα αναμνήσεων, πρέπει να εισαγάγουμε έναν σπόρο ενθύμησης. Αντιθέτως, εάν αυτή η σκηνή φαίνεται να μην έχει αφήσει, κατά το κοινώς λεγόμενο, κανένα ίχνος στη μνήμη μας, εάν δηλαδή χωρίς αυτούς τους μάρτυρες θα ήμασταν απολύτως ανίκανοι να ανασυνθέσουμε οποιοδήποτε τμήμα της, εκείνοι που μας την περιγράφουν μπορούν να μας παρουσιάσουν μια ζωντανή εικόνα, αυτή όμως δεν θα είναι ποτέ μια ανάμνηση.

Όταν λέμε ότι μια μαρτυρία δεν θα μας θυμίσει τίποτε εάν στο μυαλό μας δεν έχει απομείνει κάποιο ίχνος από το παρελθόν γεγονός στο οποίο αναφερόμαστε, δεν εννοούμε ότι η ανάμνηση ή ένα μέρος της μπόρεσε να επιβιώσει ως τέτοια εντός μας. Εννοούμε απλώς ότι, από τη στιγμή που εμείς και οι μάρτυρες ήμασταν μέλη της ίδιας ομάδας και σκεφτόμασταν από κοινού για ορισμένα θέματα, έχουμε διατηρήσει επαφή με την ομάδα και εξακολουθούμε να είμαστε ικανοί να ταυτιζόμαστε μαζί της και να ενώνουμε το παρελθόν μας με το δικό της: με άλλα λόγια, ότι από εκείνη τη στιγμή δεν θα έχουμε ούτε κατ'ελάχιστο χάσει τη συνήθεια ή την ικανότητα να σκεφτόμαστε και να θυμόμαστε ως μέλη της ομάδας, στην οποία ανήκουμε και εμείς και ο μάρτυρας, τοποθετούμενοι στη δική της οπτική και χρησιμοποιώντας όλες τις έννοιες και αντιλήψεις που είναι κοινές στα μέλη της. Ας πάρουμε έναν καθηγητή που έχει διδάξει επί δέκα

ή δεκαπέντε χρόνια σ' ένα λύκειο. Συναντά έναν από τους παλιούς του μαθητές και μετά βίας τον αναγνωρίζει. Εκείνος του μιλά για τους συμμαθητές του της εποχής, θυμάται μάλιστα και τη θέση καθενός στην αίθουσα. Αναφέρεται σε διάφορα περιστατικά που συνέβησαν σε εκείνη την τάξη, στη διάρκεια εκείνης της χρονιάς, τις επιτυχίες κάποιων μαθητών, τις ιδιαίτερότητες και τις ανοσιότητες άλλων, συγκεκριμένα μαθήματα, κάποιες εξηγήσεις που έκαναν ιδιαίτερα εντύπωση και κίνησαν το ενδιαφέρον των μαθητών. Κι όμως μπορεί κάλλιστα ο καθηγητής να μην έχει κρατήσει καμία ανάμνηση απ' όλα αυτά, παρότι ο μαθητής δεν σφάλει. Επιπλέον, είναι απολύτως βέβαιο ότι καθ' όλη τη διάρκεια εκείνης της χρονιάς, ο καθηγητής είχε απόλυτη συνείδηση της εικόνας που συνέθεταν οι μαθητές του: ήξερε τη φυσιογνωμία καθενός απ' αυτούς και όλα τα συμβάντα ή περιστατικά που διαιρέωναν, επιτάχυναν, διαρρήγνυαν ή καθυστερούσαν τον ρυθμό της ζωής της τάξης και συνετέλεσαν στο να αποκτήσει την ιστορία της. Πώς είναι δυνατόν να τα έχει ξεχάσει όλα αυτά; Και πώς γίνεται, πέραν ενός μικρού αριθμού σόριστων ενθυμήσεων, οι κουβέντες του παλιού του μαθητή να μην ξυπνούν στη μνήμη του καμία αντίληψη του παρελθόντος; Η ομάδα την οποία απαρτίζει μια τάξη είναι ουσιαστικά εφήμερη, εφρόσον θεωρούμε ότι περιλαμβάνει τον δάσκαλο μαζί με τους μαθητές: δεν είναι πλέον η ίδια όταν οι μαθητές, ακόμη κι αν πρόκειται για τα ίδια παιδιά, περνούν από τη μια τάξη στην άλλη και κάθονται σε διαφορετικά θρανία. Με το τέλος της χρονιάς, οι μαθητές σκορπίζονται και η συγκεκριμένη και ιδιαίτερη αυτή τάξη δεν ανασχηματίζεται ποτέ πια. Πρέπει, ωστόσο, να προβούμε σε μια διάκριση. Για τους μαθητές, η τάξη αυτή θα επιβιώσει για ένα διάστημα ακόμη: αν μη τι άλλο, θα έχουν συχνά την ευκαιρία να τη σκεφτούν και να τη θυμηθούν. Όντας όλοι περίπου ίδιας ηλικίας, ανήκουν κατά πάσα πιθανότητα στους ίδιους κοινωνικούς κύκλους και δεν θα ξεχάσουν ότι είχαν βρεθεί κοντά τον ίδιο δάσκαλο. Οι έννοιες που τους μετέδωσε φέρουν τα ίχνη του: συχνά όταν θα τις ξανασκέφτονται, μέσω αλλά και πέραν των εννοιών, θα διακρίνουν τον δάσκαλο που τους τις αποκάλυψε και τους συμμαθητές με τους οποίους μοιράστηκαν την ανακάλυψή τους. Για τον δάσκαλο, τα πράγματα είναι τελείως διαφορετικά. Όταν βρισκόταν στην τάξη, σκούσε τα καθήκοντά του: η τεχνική πλευρά της δραστηριότητάς του είναι ίδια για όλες τις τάξεις. Μάλιστα, εφόσον ένας καθηγητής διδάσκει, τη μια χρονιά μετά την άλλη, το ίδιο μάθημα, οι χρονιές δεν αντιδιαστέλλονται μεταξύ τους όπως συμβαίνει στους μαθητές με κάθε μία από τις χρονιές τους στο λύκειο. Ενώ για τους μαθητές, η διδασκαλία του, οι παροτρύνσεις και τα μαλώματα, η συμπάθεια που έδειχνε σε κάποιον απ' αυτούς, οι χειρονομίες, η προφορά, ακόμη και τα στείρα του είναι νέα, για τον καθηγητή δεν είναι παρά συνήθειες πράξεις και αντιδράσεις που προκύπτουν

από το επάγγελμά του. Τίποτε απ' όλα αυτά δεν μπορεί να αποτελέσει τη βάση ενός συνόλου αναμνήσεων που θα αναφέρονταν σε εκείνη και όχι σε κάποια άλλη τάξη. Δεν υπάρχει καμία διαρκής ομάδα στην οποία εξακολουθεί να είναι μέλος ο καθηγητής, ομάδα την οποία θα είχε την ευκαιρία να ξανασκεφτεί και στις οποίες την οπτική θα μπορούσε να επανατοποθετηθεί για να κατορθώσει να θυμηθεί μαζί της το παρελθόν.

Έτσι συμβαίνει σε όλες τις περιπτώσεις που οι άλλοι ανακατασκευάζουν για εμάς γεγονότα που έχουμε ζήσει μαζί τους χωρίς εμείς να μπορούμε να ανασυνθέσουμε μέσα μας την αίσθηση του ήδη βιωμένου. Μεταξύ εκείνων των γεγονότων, όσων εμπλέκονταν σε αυτά και του εαυτού μας υπάρχει στην πραγματικότητα μια ασυνέχεια, όχι μόνον επειδή η ομάδα στους κόλπους της οποίας τα αντιλαμβάνομασταν στο παρελθόν δεν υπάρχει πλέον από υλική άποψη, αλλά επειδή δεν τη σκεφτόμαστε πια και δεν έχουμε κανέναν τρόπο να ανακατασκευάσουμε την εικόνα της. Στα μάτια μας, καθένα από τα μέλη αυτής της ομάδας οριζόταν από τη θέση του στο σύνολο των άλλων και όχι από τις σχέσεις του με άλλους χώρους τις οποίες αγνοούσαμε. Όλες οι αναμνήσεις που θα μπορούσαν να γεννηθούν στο εσωτερικό μιας τάξης στηρίζονταν η μία στην άλλη και όχι επάνω σε εξωτερικές αναμνήσεις. Η διάρκεια, επομένως, μιας τέτοιας μνήμης περιοριζόταν, εκ των πραγμάτων, από τη διάρκεια της ομάδας. Εάν παρόλα αυτά υπάρχουν μάρτυρες, εάν για παράδειγμα παλιοί μαθητές θυμούνται και μπορούν να προσπαθήσουν να θυμίσουν στον δασκαλό τους όσα εκείνος δεν θυμάται, αυτό οφείλεται στο ότι είτε με κάποιους συμμαθητές τους στο εσωτερικό της τάξης είτε εκτός αυτής, με συγγενείς τους, σχημάτιζαν μικρές κοινότητες πιο στενές και, σε κάθε περίπτωση, μεγαλύτερης διάρκειας και στο ότι τα γεγονότα της τάξης ενδιέφεραν και αυτές τις μικρότερες κοινότητες, τις επηρέαζαν, άφηναν σ' αυτές τα ίχνη τους. Ο καθηγητής, ωστόσο, δεν ήταν μέλος τους -ακόμη και εάν τα μέλη των κοινοτήτων τον συμπεριλάμβαναν, εκείνος δεν το γνώριζε.

Συμβαίνει συχνά, και μάλιστα σε όλων των ειδών τις ομάδες που σχηματίζουν οι άνθρωποι, ένα μέλος να μην έχει καθαρή εικόνα της θέσης που κατέχει στη σκέψη των υπολοίπων· πόσες παρεξηγήσεις κι απογοητεύσεις δεν προκαλεί μια τέτοια διαφορά απόψεων. Στις συναισθηματικές σχέσεις, όπου η φαντασία παίζει σημαντικό ρόλο, ένας άνθρωπος που απολαμβάνει μεγάλη αγάπη ενώ εκείνος αγαπά λιγότερο, συχνά αντιλαμβάνεται πολύ αργά -ή και ποτέ- τη σημασία που έχει προσδοθεί στην παραμικρή πράξη, στην πιο αδιάφορη κούβεντα του. Εκείνος που αγάπησε περισσότερο θα του θυμίσει αργότερα

διατηρήσει την παραμικρή ανάμνηση. Δεν πρόκειται πάντοτε για αστάθεια, απιστία ή ελαφρότητα· απλώς ήταν λιγότερο δοσμένος στη συγκεκριμένη σχέση η οποία στηριζόταν σε αισθήματα άνισα μοιρασμένα. Αντίστοιχα, ένας ιδιαίτερα ευσεβής άνθρωπος, που έζησε μια απλώς υποδειγματική ζωή και αγιοποιήθηκε μετά τον θάνατό του, θα εκπλησσόταν εάν μπορούσε να διαβάσει όσα θρυλούνται για εκείνον· κι όμως, οι θρύλοι συντέθηκαν από αναμνήσεις που διαφυλάχτηκαν ως πολύτιμες και συντάχθηκαν με πίστη από εκείνους στους κόλπους των οποίων κύλησε το κομμάτι της ζωής του που αφηγούνται. Σ' αυτή την περίπτωση, είναι πολύ πιθανό πολλά από τα περιστατικά που έχουν συλλεγεί και τα οποία ο άγιος δεν αναγνωρίζει να μην έχουν καν συμβεί· άλλα, ωστόσο, ενδέχεται να μην διατηρήθηκαν στη μνήμη του διότι εκείνος επικέντρωνε την προσοχή του στην εσωτερική του εικόνα για τον Θεό, ενώ τα περιστατικά σημάδεψαν όσους τον περιστοίχιζαν επειδή η προσοχή τους ήταν εστιασμένη επάνω του.

Από την άλλη πλευρά, είναι δυνατό να ενδιαφέρεται κανείς εξίσου με άλλους, μάλιστα και περισσότερο, για ένα συγκεκριμένο γεγονός και παρόλα αυτά να μην έχει διατηρήσει καμία ανάμνησή του, σε σημείο που να μην το αναγνωρίζει όταν του το περιγράφουν διότι, αφότου αυτό συνέβη, εκείνος αποχώρησε από την ομάδα απ' την οποία το γεγονός επισημάνθηκε και έκτοτε δεν εντάχθηκε ξανά σε αυτή. Υπάρχουν άνθρωποι για τους οποίους λέγεται πως είναι διαρκώς άνθρωποι του παρόντος, ενδιαφέρονται δηλαδή μόνον για τους ανθρώπους και τα πράγματα εν μέσω των οποίων βρίσκονται εκείνη τη στιγμή και για το αντικείμενο της τρέχουσας δραστηριότητας, σχολίας ή ενδιαφέροντός τους. Από τη στιγμή που ολοκληρωθεί μια υπόθεση, τερματιστεί ένα ταξίδι, δεν σκέφτονται πλέον εκείνους με τους οποίους συνεργάστηκαν ή συνταξίδεψαν. Τους απορροφούν αμέσως άλλα ενδιαφέροντα, εμπλέκονται σε άλλες ομάδες. Ένα είδος ζωτικού ενστίκτου τους επιβάλλει να απομακρύνουν τη σκέψη τους απ' στιδihήποτε θα μπορούσε να την αποσπάσει από ό,τι την απασχολεί εκείνη τη στιγμή. Συμβαίνει κάποιες φορές οι συνθήκες να είναι τέτοιες που αυτοί οι άνθρωποι γυρνούν κατά κάποιον τρόπο στον ίδιο κύκλο, μετακινούνται από τη μία ομάδα στην άλλη, σαν εκείνους τους παλιοκαιρινούς χορούς όπου, αλλάζοντας αδιάκοπα παρτενέρ, ξαναβρίσκεται κανείς με τον ίδιο ανά τακτά χρονικά διαστήματα. Τους χάνουμε, λοιπόν, για να τους ξαναβρούμε και καθώς αυτοί ακούν την ίδια ικανότητα της λήθης εναλλακτικά, σε βάρος και σε όφελος κάθε μιας απ' τις ομάδες απ' τις οποίες περνούν, θα μπορούσαμε να πούμε πως τους ξαναβρίσκουμε αμέραιοις. Παρόλα αυτά, μπορεί να ακολουθήσουν έναν δρόμο που δεν διασταυρώνεται πλέον μ' εκείνον που έχουν εγκαταλείψει, έναν δρόμο μάλιστα που τους απομακρύνει όλο και περισ-

σότερο. Έτσι, εάν συναντήσουν αργότερα μέλη εκείνης της ομάδας, που τους είναι πλέον ξένη, ακόμη και εάν ξαναβρεθούν στους κόλπους τους, δεν κατορθώνουν να ανασυνθέσουν μαζί τους την παλαιά ομάδα. Είναι σαν έναν δρόμο απ' τον οποίο έχουμε ξαναπεράσει παλαιότερα και τώρα τον ξαναπαίρνουμε, αλλά λοξά, σαν να τον βλέπουμε από σημεία από τα οποία δεν τον έχουμε ξαναδεί. Μετακινούμε τις διάφορες λεπτομέρειες σ' ένα διαφορετικό σύνολο, το οποίο αποτελείται από τις αναπαραστάσεις μας της στιγμής· σαν να φτάνουμε σ' έναν καινούριο, έναν άλλον δρόμο. Οι λεπτομέρειες θα έπαιρναν την παλιά τους σημασία μόνον σε σχέση με ένα τελείως διαφορετικό σύνολο το οποίο η σκέψη μας δεν ενστερνίζεται πλέον. Όσο και εάν κάποιος μας θυμίζει όλες τις λεπτομέρειες και την αντίστοιχη σειρά τους, πρέπει να έχουμε το συγκεκριμένο σύνολο ως σημείο εκκίνησης. Αυτό όμως δεν μας είναι πλέον δυνατό, διότι έχουμε εδώ και πολύ καιρό απομακρυνθεί απ' αυτό και, για να το ξαναβρούμε, θα έπρεπε να επιστρέψουμε πολύ μακριά στο παρελθόν.

Μοιάζει με εκείνες τις περιπτώσεις παθολογικής αμνησίας που αφορούν ένα απολύτως συγκεκριμένο και περιορισμένο σύνολο αναμνήσεων. Έχει διαπιστωθεί πως, μετά από ένα χτύπημα στο κεφάλι, μπορεί κανείς να ξεχάσει όλα όσα έχουν συμβεί κατά τη διάρκεια μιας περιόδου, συνήθως εκείνης ακριβώς πριν από το χτύπημα και ως κάποια συγκεκριμένη ημερομηνία, ενώ θυμάται όλα τα υπόλοιπα. Ή ξεχνά μια συγκεκριμένη κατηγορία αναμνήσεων ανεξαρτήτως της εποχής κατά την οποία τις απέκτησε: παραδείγματος χάρη, όλα όσα ήξερε κανείς για μια συγκεκριμένη ξένη γλώσσα και μόνον γι' αυτή. Από άποψη φυσιολογίας, αυτό δεν φαίνεται να εξηγείται με το ότι οι αναμνήσεις της ίδιας περιόδου ή της ίδιας κατηγορίας εντοπίζονται συγκεκριμένα στο σημείο του εγκεφάλου που υπέστη βλάβη, αλλά από το ότι έχει βληθεί συνολικά η εγκεφαλική λειτουργία της ανάμνησης. Ο εγκέφαλος, σε αυτή την περίπτωση, σταματά να επιτελεί ορισμένες λειτουργίες, και μόνον αυτές, όπως ένας αποδυναμωμένος οργανισμός δεν είναι πλέον ικανός, για κάποιο διάστημα, είτε να περπατήσει είτε να μιλήσει είτε να αφομοιώσει την τροφή, ενώ όλες οι άλλες λειτουργίες του εξακολουθούν. Θα μπορούσαμε όμως κάλλιστα να πούμε ότι εκείνο που έχει θιγεί είναι γενικότερα η ικανότητα να έρχεται κανείς σε επαφή με τις ομάδες από τις οποίες απαρτίζεται η κοινωνία. Απομακρύνεται, λοιπόν, μόνον από μία ή περισσότερες απ' αυτές, οπότε εξαφανίζεται ξαφνικά και το σύνολο των αναμνήσεων που έχει κοινές με αυτές τις ομάδες. Το να ξεχάσει κανείς μια περίοδο της ζωής του σημαίνει ότι κάνει την επαφή μ' εκείνους που τότε τον περιστοίχιζαν. Το να ξεχάσουμε μια ξένη γλώσσα σημαίνει ότι

των οποίων διαβάζαμε τα έργα. Όταν στρεφόμεσταν προς αυτούς υιοθετούσαμε μια καθορισμένη συμπεριφορά, όπως και ενώπιον οιοδήποτε άλλου συνόλου ανθρώπων. Δεν εξαρτάται πλέον από εμάς να υιοθετήσουμε αυτή τη συμπεριφορά και να στραφούμε προς αυτή την ομάδα. Θα μπορούσαμε τώρα να συναντήσουμε κάποιον που θα μας εγγυηθεί ότι πράγματι μάθαμε καλά εκείνη τη γλώσσα και, φυλλομετρώντας τα βιβλία και τα τετράδιά μας, να βρει σε κάθε σελίδα σαφείς αποδείξεις ότι έχουμε μεταφράσει το τάδε κείμενο, ότι γνωρίζουμε να εφαρμόσουμε τους δέινα κανόνες. Και όμως, τίποτε απ' όλα αυτά δεν θα είναι επαρκές για να εγκαθιδρύσουμε εκ νέου τη διακεκομμένη επαφή μεταξύ ημών και όλων εκείνων που εκφράζονται ή που έχουν γράψει σ' αυτή τη γλώσσα. Η προσοχή μας δεν έχει πια αρκετή δύναμη ώστε για να διατηρήσουμε την επαφή και με εκείνη την ομάδα και με άλλες με τις οποίες σαφώς συνδεόμαστε πιο στενά και πιο πρόσφατα. Δεν υπάρχει λόγος, εξάλλου, να εκπλησσόμαστε για το ότι αυτές οι αναμνήσεις χάνονται έτσι άσφαιρα ή για το ότι χάνονται μόνον αυτές. Είναι επειδή σχηματίζουν ένα ανεξάρτητο σύστημα, επειδή είναι αναμνήσεις της ίδιας ομάδας, συνδεδεμένες μεταξύ τους, σπριγνιμένες κατά κάποιον τρόπο η μία στην άλλη και αυτή η ομάδα είναι τελείως διακριτή από όλες τις υπόλοιπες τόσο ώστε να μπορούμε ταυτόχρονα να εμψάσε σ' όλες τις άλλες και έξω από αυτή. Με έναν λιγότερο ταυτόχρονα λιγότερο ξαφνικό τρόπο, χωρίς να συντρέχουν οιαδήποτε παθολογικά προβλήματα, απομακρυνόμαστε και απομονωνόμαστε σιγά-σιγά από ορισμένους κύκλους· εκείνοι δεν μας ξεχνούν, εμείς όμως διατηρούμε απ' αυτούς αμυδρές μόνον αναμνήσεις. Εξακολουθούμε να μπορούμε να προσδιορίσουμε γενικό-λογα τις ομάδες στις οποίες μετείχαμε· αυτές όμως δεν μας ενδιαφέρουν πια, διότι σήμερα τα πάντα μας κρατούν μακριά τους.

Η ανάγκη για μια αισθηματική κοινότητα

Ας υποθέσουμε τώρα ότι έχουμε κάνει ένα ταξίδι με μια ομάδα ανθρώπων που δεν έχουμε ξαναδεί έκτοτε. Η σκέψη μας τότε ήταν και πολύ κοντά αλλά και πολύ μακριά τους: κουβεντιάζαμε μαζί τους, ενδιαφερόμασταν από κοινού για τις λεπτομέρειες της διαδρομής και τα διάφορα περιστατικά του ταξιδιού· την ίδια στιγμή, όμως, οι στοχασμοί μας ακολουθούσαν μια διαδρομή άγνωστη σε εκείνους. Στην ουσία φέραμε μαζί μας συναισθήματα και αντιλήψεις που πήγαν από τελείως διαφορετικές ομάδες, πραγματικές ή φανταστικές· με άλλους ανθρώπους συνυμλούσαμε εσωτερικά διατρέχοντας τον τόπο του

περιστάσεις έπαιρναν στα μάτια μας μίαν αξία που δεν μπορούσαν να έχουν για όσους μας συντρόφευαν. Αργότερα μπορεί να συναντήσουμε κάποιον από τους συνταξιδιώτες μας κι εκείνος να αναφερθεί στις ιδιαιτερότητες του ταξιδιού που θυμάται· θα τις θυμόμασταν κι εμείς εάν είχαμε κρατήσει επαφή με τους συνταξιδιώτες μας οι οποίοι, έκτοτε, έχουν συχνά μιλήσει μεταξύ τους για το ταξίδι. Εμείς όμως έχουμε ξεχάσει όλα μας αναφέρει και μάταια πασχίζει να μας κάνει να θυμηθούμε. Αντίθετα, θυμόμαστε όλα όσα νιώσαμε τότε, εν αγνοία των άλλων, σαν αυτού του είδους η ανάμνηση να έχει αφήσει βαθύτερα το σημάδι της στη μνήμη μας επειδή δεν αφορούσε παρά εμάς. Σε αυτή την περίπτωση, λοιπόν, από τη μία πλευρά οι μαρτυρίες των άλλων θα είναι αντίκτες να αποκαταστήσουν την καταργημένη μας ανάμνηση· και, από την άλλη, θα θυμηθούμε, φαινομενικά, χωρίς τη στήριξη των άλλων, τις εντυπώσεις που δεν έχουμε μοιραστεί με κανέναν.

Μπορούμε άραγε να συμπεράνουμε από αυτά ότι η ατομική μνήμη, στον βαθμό που αντιπαράκειται στη συλλογική, είναι επαρκής και αναγκαία συνθήκη για την ανάκληση και την αναγνώριση των αναμνήσεων; Επ' ουδενί λόγω. Διότι η πρώτη αυτή ανάμνηση έχει διαγραφεί και δεν μας είναι πια δυνατόν να την ξαναβρούμε επειδή εδώ και καιρό δεν ανήκουμε πλέον στην ομάδα στη μνήμη της οποίας αυτή διατηρείται. Πα να βοηθηθεί η μνήμη μας από εκείνη των άλλων, δεν αρκούν οι μαρτυρίες τους· πρέπει, επιπλέον, να μην έχει πάψει να σχετίζεται με τη δική τους μνήμη. Πρέπει να έχει διατηρήσει αρκετά σημεία επαφής με τη μνήμη των άλλων ώστε η ανάμνηση την οποία μας θυμίζουν να μπορέσει να ανακατασκευαστεί σε ένα κοινό θεμέλιο. Πα να αποκτήσουμε μια ανάμνηση δεν αρκεί να ανασυνθέσουμε κομμάτι-κομμάτι την εικόνα ενός παρελθόντος γεγονότος. Πρέπει αυτή η ανασύνθεση να στηρίζεται σε κοινά δεδομένα ή έννοιες που βρίσκονται τόσο στο δικό μας όσο και στο μυαλό των άλλων, διότι περνούν αδιάκοπα από το ένα στα άλλα και αντίστροφα· κι αυτό είναι δυνατόν μόνον εάν ανήκαν και εξακολουθούν να ανήκουν στην ίδια κοινωνία. Μόνον έτσι κατανοούμε πώς μια ανάμνηση μπορεί ταυτόχρονα να αναγνωριστεί και να ανακατασκευαστεί. Τι σημασία έχει εάν οι άλλοι κυριαρχούνται ακόμη από ένα συναίσθημα που ένιωθα μαζί τους στο παρελθόν και το οποίο δεν νιώθω πλέον; Δεν μπορώ να το ξυπνήσω μέσα μου, διότι εδώ και πολύ καιρό δεν υπάρχει πλέον τίποτε το κοινό μεταξύ εμού και των παλιών μου συντρόφων. Δεν υπάρχει λόγος να τα βάζω με τη μνήμη μου ή με τη δική τους· απλώς μια ευρύτερη συλλογική μνήμη, η οποία περιλάμβανε τόσο τη δική τους όσο και τη δική μου, έχει πλέον χαθεί. Με τον ίδιο τρόπο, άνθρωποι που έχουν έρθει κοντά –για παράδειγμα, από τις ανάγκες μιας κοινής προσπάθειας, την αφοσίωση από απλούς – την κατανόηση, μια καλλιτεχνική ανησυχία– συμβαίνει

να χωρίζονται κατόπιν σε πολλές ομάδες· κάθε μία από αυτές είναι πολύ στενή για να διατηρήσει όλα όσα απασχολούσαν τη σκέψη του κόμματος, του λογοτεχνικού κύκλου, της θρησκευτικής ένωσης που τους περιέβαλλε άλλοτε. Έτσι, προσπλώνονται σε μια πλευρά εκείνης της σκέψης και διατηρούν στη μνήμη μέρος μόνον εκείνης της δραστηριότητας. Εξ ου και οι πολλές εικόνες του κοινού παρελθόντος που δεν συμπίπτουν και από τις οποίες καμία δεν είναι πραγματικά ακριβής. Από τη στιγμή, μάλιστα, που έχουν πλέον χωρίσει, καμιά τους δεν μπορεί να αναπαράγει ολόκληρο το περιεχόμενο της παλαιάς σκέψης. Εάν σήμερα δύο από αυτές τις ομάδες έρθουν σε επαφή, αυτό ακριβώς που τους λείπει για να μπορέσουν να κατανοήσουν η μία την άλλη, να συμφωνήσουν και να επιβεβαιώσουν και οι δύο τις αναμνήσεις εκείνου του παρελθόντος κοινής ζωής είναι η ικανότητα να ξεχάσουν τους φραγμούς που τις χωρίζουν σήμερα. Τις βαραίνει μια παρεξήγηση, όπως δύο άνθρωποι που ξαναβρίσκονται και, όπως λέμε, δεν μιλούν πια την ίδια γλώσσα. Σε ό,τι αφορά το γεγονός ότι διατηρούμε την ανάμνηση εντυπώσεων που κανείς από τους συντρόφους μας εκείνης της εποχής δεν μπορούσε να γνωρίζει, ούτε αυτό αποτελεί απόδειξη ότι η μνήμη μας μπορεί να είναι αρκετή και ότι δεν έχει ανάγκη να στηριχθεί στη μνήμη των άλλων. Ας υποθέσουμε ότι τη στιγμή που ξεκινούσαμε ένα ταξίδι με μια συντροφιά φίλων, μας απασχολούσε έντονα ένα ζήτημα το οποίο εκείνοι αγνοούσαν· απορροφημένοι καθώς ήμασταν από μια ιδέα ή από ένα συναισθημα, σχετίζαμε όλα όσα ακούγαμε ή βλέπαμε με αυτό –τροφοδοτούσαμε τις μυστικές μας σκέψεις με όλα όσα μπορούσαν να συνδεθούν με αυτές στο πεδίο της αντίληψής μας. Ήταν σαν να μην είχαμε εγκαταλείψει τη λιγότερο ή περισσότερο απομακρυσμένη ομάδα των ανθρώπων στην οποία αναφέροταν οι συλλογισμοί μας· ενσωματώναμε σε αυτή όλα τα στοιχεία του νέου περιβάλλοντος που μπορούσε να αφομοιώσει· με αυτό το περιβάλλον, όταν το λάβουμε υπόψη, είτε καθ' εαυτό είτε από την οπτική των συντρόφων μας, συνδέμασταν με το πλέον ασήμαντο μέρος του εαυτού μας. Εάν αναλογιστούμε, αργότερα, εκείνο το ταξίδι, δεν μπορούμε να πούμε ότι τοποθετούμαστε εντός της οπτικής εκείνων που το έκαναν μαζί μας. Τους θυμόμαστε μόνον εφόσον περιλαμβάνονταν στο πλαίσιο όσων μας απασχολούσαν. Έτσι κι όταν μπαίνουμε με σ' ένα δωμάτιο για πρώτη φορά με το λυκόφως, βλέπουμε τους τοίχους, τα έπιπλα και όλα τα αντικείμενα σ' ένα ημίφως. Αυτές οι φανταστικές ή μυστηριώδεις μορφές διατηρούνται στη μνήμη μας ως ένα μετά βίας πραγματικό πλαίσιο των συναισθημάτων της ανησυχίας, της έκπληξης ή της θλίψης που μας συνδέουσιν τη στιγμή που έπεσε επάνω τους το μάτι μας. Δεν αρκεί να ξαναδούμε το δωμάτιο στο φως της μέρας για να τα θυμηθούμε; θα πρέπει να αναλογιστούμε την ίδια στιγμή τη θλίψη, την έκπληξη ή την ανησυχία μας. Ήταν

λοιπόν η προσωπική μας αντίδραση ενώπιον αυτών των αντικειμένων που τα μεταμορφώνει για εμάς σε τέτοιον βαθμό; Ναι, εάν θέλετε, με τον όρο όμως ότι δεν ξεχνούμε πως τα συναισθήματα και οι πιο προσωπικές μας σκέψεις πηγάζουν από ορισμένα κοινωνικά περιβάλλοντα και περιστάσεις· η επίπτωση αυτής της αντίθεσης προερχόταν κυρίως από το ότι σε εκείνα τα αντικείμενα αναζητούσαμε όχι ό,τι έβλεπαν εκείνοι για τους οποίους ήταν οικεία, αλλά ό,τι συνδεόταν με τις έγνοιες άλλων ανθρώπων μέσω της σκέψης των οποίων αντικρίσαμε εμείς για πρώτη φορά εκείνο το δωμάτιο.

Η πιθανότητα μιας αυστηρά προσωπικής μνήμης

Εάν αυτή η ανάλυση είναι ακριβής, το αποτέλεσμα στο οποίο μας οδηγεί θα μας επέτρεπε ενδεχομένως να απαντήσουμε στη πιο σοβαρή –και την πιο φυσική εξήλλου– αντίρρηση που προβάλλεται στον ισχυρισμό ότι θυμόμαστε μόνον εάν τοποθετηθούμε στην οπτική μιας ή περισσότερων ομάδων και σε ένα ή περισσότερα ρεύματα της συλλογικής σκέψης.

Μπορεί να γίνει δεκτό ότι πολλές αναμνήσεις μας επανεμφανίζονται επειδή κάποιιο άλλοι μας τις θυμίζουν· μπορεί ακόμη να γίνει δεκτό ότι όταν αυτοί οι άνθρωποι δεν είναι φυσικά παρόντες, μπορούμε να μιλήσουμε για συλλογική μνήμη όταν αναφερόμαστε σε ένα γεγονός που κατείχε κάποια θέση στη ζωή της ομάδας μας και το οποίο θεωρήσαμε και θεωρούμε ακόμη σήμερα, τη στιγμή που το θυμόμαστε, από την οπτική εκείνης της ομάδας. Έχουμε κάλλιστα το δικαίωμα να απαιτήσουμε να γίνει δεκτό και το δεύτερο αυτό σημείο, καθότι μια τέτοια νοπτική στάση είναι δυνατή μόνον σε εκείνον τον άνθρωπο που ανήκει ή ανήκε σε μια ομάδα και, τουλάχιστον εξ αποστάσεως, υφίσταται ακόμη την επιρροή της. Το γεγονός ότι μπορούμε να σκεφτούμε για ένα συγκεκριμένο αντικείμενο μόνον επειδή μπορούμε να λειτουργήσουμε ως μέλος μιας ομάδας είναι επαρκής λόγος για να πούμε πως προφανής προϋπόθεση αυτής της σκέψης είναι η ύπαρξη της ομάδας. Γι' αυτόν τον λόγο, όταν ένας άνθρωπος επιστρέφει σπίτι του χωρίς να συνοδεύεται από κάποιον άλλον, σύμφωνα με την τρέχουσα έκφραση λέμε πως για κάποιο διάστημα «ήταν μόνος». Αυτό όμως δεν είναι παρά φαινομενικά αλήθεια, διότι ακόμη και στη διάρκεια εκείνου του διαστήματος, οι σκέψεις και οι πράξεις του ερμηνεύονται από την κοινωνική του φύση και δεν έχει πάψει ούτε στιγμή να περιλαμβάνεται σε μια ομάδα. Η δυσκολία δεν έγκειται σε αυτό.

Δεν υπάρχουν άραγε αναμνήσεις που επανεμφανίζονται χωρίς να μπορούμε κατά κανέναν τρόπο να τις συνδέσουμε με κάποια ομάδα, επειδή το γεγονός

που αναπαράγουν έγινε αντιληπτό από εμάς ενόσω ήμασταν μόνι –όχι φαινομενικά, αλλά πραγματικά μόνι: Αναμνήσεις των οποίων η εικόνα δεν επανατοποθετείται στη σκέψη κάποιας ομάδας ανθρώπων και τις οποίες θυμόμαστε τοποθετούμενοι σε μια οπτική που δεν είναι παρά μόνον δική μας; Ακόμη κι εάν τέτοια περιστατικά ήταν ιδιαίτερα σπάνια, ίσως και εξαιρετικά, θα αρκούσε η διαπίστωση μερικών για να βεβαιώσουμε ότι η συλλογική μνήμη δεν ερμηνεύει όλες τις αναμνήσεις μας και ίσως ότι δεν ερμηνεύει μόνη της την ανάκληση οιασδήποτε ανάμνησης. Στο κάτω-κάτω τίποτε δεν αποδεικνύει ότι όλες αυτές οι έννοιες και οι εικόνες που δανειζόμαστε από τους κοινωνικούς κύκλους των οποίων είμαστε μέλη και οι οποίες παρεμβαίνουν στη μνήμη δεν καλύπτουν, σαν παραπέτασμα, μια ατομική ανάμνηση, ακόμη και σε περιπτώσεις που δεν το αντιλαμβανόμαστε καθόλου. Το ζήτημα είναι να γνωρίζουμε εάν μια τέτοια ανάμνηση μπορεί να υπάρξει, εάν είναι δυνατόν να συλλληφθεί. Το γεγονός ότι προέκυψε, ακόμη κι εάν αυτό έγινε μία μόνον φορά, θα αρκούσε για να καταδειχθεί ότι τίποτε δεν αντίκειται στο να λειτουργεί σε κάθε περίπτωση. Θα υπήρχε τότε, στη βάση κάθε ανάμνησης, η ανάκληση μιας καθαρά προσωπικής συνειδητής κατάστασης την οποία, για να τη διακρίνουμε από τις αντιλήψεις στις οποίες εισέρχονται πολλά στοιχεία της κοινωνικής σκέψης, δεχόμαστε ότι αποκαλείται *αισθητηριακή διαίσθηση*.

Σύμφωνα με τον Charles Blondel,⁹⁴

«Νιώθουμε κάποια ανησυχία βλέποντας να εξαλείφεται, πλήρως ή σχεδόν, από την ανάμνηση κάθε αντανάκλαση εκείνης της *αισθητηριακής διαίσθησης* που σ'αφώς δεν είναι όλη η αντίληψη αλλά η οποία, παρόλα αυτά, είναι το απαραίτητο προοίμιο και η *sine qua non* συνθήκη της... Πα να μην συγχέουμε την ανασύνθεση του παρελθόντος μας με την ανασύνθεση που θα μπορούσαμε να κάνουμε για το παρελθόν του γείτονά μας, για να μην μας φανεί ότι εκείνο το παρελθόν –που είναι εμπειρικά, λογικά και κοινωνικά πιθανό– ταυτίζεται με το πραγματικό δικό μας παρελθόν, πρέπει σε ορισμένα από τα μέρη του τουλάχιστον να είναι κάτι περισσότερο από μια ανασύνθεση με δανεικά υλικά».⁹⁵

Και όπως μου έχει γράψει ο Désiré Roustan:⁹⁶

«Εάν αρκείστε να λέτε πως όταν κάποιος θεωρεί ότι αναφέρεται στο παρελθόν είναι κατά 99% ανακατασκευή και 1% πραγματική ανάκληση, αυτό το υπόλειμμα

94. Γάλλος φιλόσοφος, ψυχολόγος και γιατρός, 1876-1939 [Σ.Τ.Μ.].

95. *Revue philosophique*, 1926, σ. 296.

96. Γάλλος φιλόσοφος, 1873-1941 [Σ.Τ.Μ.].

του 1% που αντιστέκεται στην ανάλυσή σας είναι αρκετό για να σπριχθεί ολόκληρο το πρόβλημα της διατήρησης της ανάμνησης. Μπορείτε να αποφύγετε αυτό το υπόλειμμα;»

1. Παιδικές αναμνήσεις

Είναι δύσκολο να βρούμε αναμνήσεις που ανάγονται στην εποχή κατά την οποία οι αισθήσεις μας αντανακλούσαν μόνον εξωτερικά αντικείμενα, όπου δεν είχαν εισαχθεί σε αυτές εικόνες και σκέψεις με τις οποίες συνδεόμαστε με τους ανθρώπους και τις ομάδες που μας περιβάλλουν. Δεν μπορούμε να θυμηθούμε την πρώτη παιδική μας ηλικία, επειδή οι εντυπώσεις μας δεν συνδέονται με κανένα υποστήριγμα, εφόσον δεν ήμασταν ακόμη κοινωνικά όντα. Όπως λέει ο Stendhal,

«Η πρώτη μου ανάμνηση είναι όταν δάγκωσα στο μάγουλο ή στο κούτελο την ξαδέφφη μου, την κα Pison-Dugalland, μια στρογγυλή εικοσιπεντάχρονη που φούρσε πολύ ρουζ... Μπορώ ακόμη να δω τη σκηνή, μάλλον όμως επειδή με μάλωσαν συστηρά και μου επαναλάμβαναν για καιρό το περιστατικό».

Αντίστοιχα θυμάται ότι μια μέρα κέντρισε ένα μουλάρι που τον έριξε:

«Λίγο ακόμη και θα τον είχε σκοτώσει», έλεγε ο παππούς μου. Έχω μια εικόνα του γεγονότος, κατά πάσα πιθανότητα όμως δεν είναι άμεση ανάμνηση, παρά η ανάμνηση της εικόνας που έπλασα πολύ παλιά, την εποχή που μου το πρωτοδιηγήθηκαν.⁹⁷

Τα ίδια ισχύουν για πάμπολλες από τις αποκαλούμενες παιδικές αναμνήσεις. Η παλαιότερη την οποία για πολύ καιρό θεωρούσα ότι μπορούσα να ανασύρω ήταν η άφιξή μας στο Παρίσι. Εκείνη την εποχή ήμουν δύομισι ετών. Ανεβαίναμε τη σκάλα βραδάκι (το διαμέρισμα ήταν στον τέταρτο όροφο) κι εμείς τα παιδιά λέγαμε μεγαλόφωνα ότι στο Παρίσι οι άνθρωποι μένουν στη σοφίτα. Ή μπορεί ένας από εμάς να έκανε αυτή την παρατήρηση. Είναι, ωστόσο, φυσικό οι γονείς μας να τη συγκράτησαν, επειδή τους φάνηκε αστεία, και να μας τη διηγούνταν έκτοτε. Βλέπω ακόμη το φωτισμένο κλιμακοστάσιο: έκτοτε όμως το είδα πάμπολλες φορές.

Ακολουθεί ένα περιστατικό της παιδικής ηλικίας του Benvenuto Cellini,⁹⁸ όπως το αφηγείται στην αρχή των *Απομνημονευμάτων* του: δεν είναι βέβαιος ότι πρόκειται για ανάμνηση. Το αναπαράγουμε εδώ, επειδή θα μας βοηθήσει να κατανοήσουμε καλύτερα το ενδιαφέρον του παραδείγματος που θα ακολουθήσει και στο οποίο επιμένουμε.

«Ήμουν περίπου τριών ετών. Ο παππούς μου, ο Andrea Cellini, ζούσε ακόμη κι ήταν πάνω από εκατό χρονών. Μια μέρα, ενώ άλλαζαν έναν σωλήνα στον νεροχύτη βγήκε ένας τεράστιος σκορπιός και, χωρίς να τον πάρουν είδηση, κατέβηκε στο πάτωμα και χώθηκε πίσω από έναν πάγκο. Εγώ τον είδα, έτρεξα και τον έπιασα. Ήταν τόσο μεγάλος που περίσσευε από τη χούφτα μου, απ' τη μια μεριά η ουρά του κι απ' την άλλη οι δυο του δαγκάνες. Μου διηγήθηκαν πώς καταχαρούμενος έτρεξε στον παππού μου λέγοντάς του: "Κοίτα, παππού, τη μικρή μου καραβίδα". Εκείνος είδε αμέσως πως επρόκειτο για σκορπιό και με την αγάπη που μου είχε παραλίγο να μείνει στον τόπο απ' τον φόβο του. Μου τον ζήτησε με πολλά κανακέματα, αλλά εγώ τον έσφιγγα όλο και πιο πολύ, κλαίγοντας γιατί δεν ήθελα να τον δώσω σε κανέναν. Ο πατέρας μου, που ήταν ακόμη στο σπίτι, έτρεξε όταν άκουσε τις φωνές. Μέσα στη σαστιμάρα του δεν ήξερε τι να κάνει για να μην με τσιμπήσει το δηλητηριώδες ζώο, όταν ξαφνικά τα μάτια του έπεσαν σ' ένα ψαλίδι. Το άρπαξε κι ενώ με κανάκευε έκοψε την ουρά και τις δαγκάνες του σκορπιού. Αφότου πέρασε ο κίνδυνος, θεώρησε αυτό το περιστατικό καλό σιωνό».

Η σκηνή αυτή, ταραχώδης και δραματική, εκτυλίσσεται ολόκληρη στους κόλπους της οικογένειας. Όταν το παιδί αρπάζει τον σκορπιό, δεν έχει καμία αντίληψη πως πρόκειται για επικίνδυνο πλάσμα: είναι μια καραβίδα, σαν εκείνες που του έδειξαν οι γονείς του, που τον άφησαν να τις αγγίξει σαν παιχνίδι. Στην πραγματικότητα, ένα ξένο στοιχείο, που ήρθε από έξω, εισχώρησε μέσα στο σπίτι και ο παππούς και ο πατέρας αντέδρασαν ο καθένας με τον τρόπο του: κλάματα του παιδιού, παρακλήσεις και κανακέματα των γονιών, η αγωνία, ο τρόμος τους κι η έκρηξη χαράς που ακολούθη... ένα πλήθος από οικογενειακές αντιδράσεις που ορίζουν τη σημασία του γεγονότος. Ας παραδεχτούμε ότι το παιδί θυμάται το περιστατικό: η εικόνα εξακολουθεί να εντάσσεται στο οικογενειακό πλαίσιο καθόσον εκεί εντάχθηκε εξαρχής και δεν βγήκε ποτέ από αυτό.

Ας ακούσουμε τώρα τον Charles Blondel:

«Θυμάμαι μια φορά που ήμουν παιδί, εξερευνούσα ένα εγκαταλελειμμένο σπίτι, κι άξαφνα, στη μέση ενός σκοτεινού δωματίου, κώθηκα ως τη μέση σε μια τρύπα που στον πάτο της είχε νερό· εντοπίζω σχετικά εύκολα πού και πότε συνέβη αυτό το γεγονός, εδώ όμως η γνώση μου είναι απολύτως δευτερεύουσα σε σχέση με την ανάμνησή μου».

Κατανοούμε από αυτό ότι η ανάμνηση παρουσιάστηκε ως εικόνα που δεν τοποθετείται σε συγκεκριμένο τόπο. Δεν τη θυμάται, επομένως, σκεφτόμενος πρώτα το σπίτι, τοποθετούμενος δηλαδή στην οπτική της οικογένειας που κατοικούσε εκεί· κι ακόμη περισσότερο αφού, όπως μας λέει ο κύριος Blondel, δεν περιέγραψε ποτέ αυτό το περιστατικό στους γονείς του και είναι βέβαιος πως δεν έχει ανατρέξει σε αυτό έκτοτε. Προσθέτει:

«Σε αυτή την περίπτωση είχα πραγματικά ανάγκη να ανασυνθέσω το περιβάλλον της ανάμνησής μου, χωρίς όμως να χρειάζεται να την ανασυνθέσω αυτή καθαυτή. Φαίνεται πράγματι πως σε αυτού του είδους τις αναμνήσεις έχουμε άμεση επαφή με το παρελθόν που προηγείται και καθορίζει την ιστορική ανασύνθεσή».⁹⁹

Η αφήγηση αυτή διακρίνεται σαφώς από την προηγούμενη, κατά πρώτον ως προς το ότι ο Benvenuto Cellini μας υποδηλώνει εξαρχής σε ποια εποχή και πού εκτυλίχθηκε η σκηνή την οποία θυμάται, πράγμα που αγνοεί απολύτως ο κ. Blondel όταν αναφέρεται στην πτώση του σε μια τρύπα γεμάτη ως τη μέση με νερό. Και μάλιστα επιμένει σε αυτό. Ενδεχομένως όμως να μην είναι αυτή η ουσιαστική διαφορά μεταξύ των δύο. Η ομάδα με την οποία συνδέεται πιο στενά ένα παιδί αυτής της ηλικίας και η οποία δεν παύει να το περιστοιχίζει είναι η οικογένεια. Αυτή τη φορά, όμως, το παιδί βγήκε απ' τους κόλπους της. Όχι μόνον δεν βλέπει πλέον τους γονείς του αλλά ενδέχεται να μην είναι καν παρόντες στο μυαλό του. Σε κάθε περίπτωση, δεν παρεμβαίνουν καθόλου σε αυτή την ιστορία εφόσον ούτε καν την πληροφορούνται ή δεν της δίνουν αρκετή σημασία ώστε να τη διατηρήσουν στη μνήμη τους και να την αφηγηθούν αργότερα στον πρωταγωνιστή της. Αρκεί όμως αυτό για να πούμε πως ήταν πραγματικά μόνος; Εξηγούν πράγματι το καινοφανές και η δριμύτητα της εντύπωσης –η αγνία της εγκατάλειψης, το ασυνήθιστο και η έκπληξη ενώπιον του απρόσμενου, του πρωτόφαντου και του πρωτόγνωρου– το ότι η σκέψη του απομακρύνθηκε από τους γονείς του; Μήπως, αντίθετα, βρέθηκε άεσφα σε κίνδυνο ακριβώς επειδή ήταν παιδί, ένα πλάσμα δηλαδή τόσο εξαρτημένο από

τους ενήλικες στο δίκτυο των οικιακών αισθημάτων και σκέψεων: Τότε, όμως, σκεφτόταν την οικογένειά του και ήταν μόνον κατά τα φαινόμενα μόνος. Μικρή σημασία έχει το ότι δεν θυμάται σε ποια στιγμή ακριβώς και σε ποιον συγκεκριμένο χώρο βρισκόταν και το ότι δεν μπορεί να στηριχθεί σε ένα χωροχρονικό πλαίσιο. Η σκέψη για την σπούδα οικογένεια προσφέρει το πλαίσιο και το παιδί δεν έχει ανάγκη, όπως λέει ο κ. Blondel, «να ανασυνθέσει το περιβάλλον της ανάμνησής του», εφόσον η ανάμνηση παρουσιάζεται σε αυτό το περιβάλλον. Το ότι το παιδί δεν το συνειδητοποίησε, το ότι η προσοχή του δεν σταμάτησε εκείνη τη στιγμή σε αυτή την πλευρά της σκέψης του, το ότι ούτε ο άνδρας πλέον, όταν αργότερα θυμάται αυτή την ανάμνηση της παιδικής του ηλικίας, το παρατηρεί δεν πρέπει να μας εκπλήσσει. Ένα «ρεύμα κοινωνικής σκέψης» είναι κατά κανόνα άραστο όσο κι ο αέρας που αναπνέουμε. Στην καθημερινότητα δεν αναγνωρίζουμε την ύπαρξή του παρά μόνον όταν του αντισταθούμε, ένα παιδί όμως που καλεί τους δικούς του, που χρειάζεται τη βοήθειά τους δεν τους αντιδέκεται.

Ο κ. Blondel θα μπορούσε βεβαίως να μας αντιτάξει, και πολύ σωστά, ότι στο γεγονός που θυμάται υπάρχει ένα σύνολο από ιδιαιτερότητες που δεν έχουν καμία σχέση με οιαδήποτε πλευρά της οικογένειάς του. Ενώ εξερευνούσε ένα σκοτεινό δωμάτιο έπεσε σε μια τρύπα που ήταν γεμάτη ως τη μέση με νερό. Ας δεχτούμε ότι ταυτόχρονα είχε φοβηθεί που ήταν τόσο μακριά από την οικογένειά του. «Η ουσία του γεγονότος, ενώπιον της οποίας όλα τα άλλα μοιάζουν να διαγράφονται, είναι αυτή η εικόνα που παρουσιάζεται ως πλήρως αποκομμένη από το οικιακό περιβάλλον. Αυτήν, επομένως, και τη διατήρησή της πρέπει να ερμηνεύσουμε. Ως τέτοια, διακρίνεται απ' όλες τις άλλες περιστάσεις όπου βρισκόμαστε είτε όταν συνειδητοποιούσα ότι ήμουν μακριά από τους δικούς μου είτε όταν στρεφόμουν προς εκείνη την ομάδα για βοήθεια και προς το ίδιο "περιβάλλον". Με άλλα λόγια, δεν βλέπω πώς ένα πλαίσιο τόσο γενικό όπως η οικογένεια μπορούσε να αναπαραγάγει ένα τόσο ιδιαίτερο γεγονός». Λέει επίσης ο κ. Blondel: «Πρέπει να υπάρχει κάποια ύλη για αυτές τις μορφές που είναι τα συλλογικά πλαίσια τα οποία επιβάλλει η κοινωνία». Γιατί, λοιπόν, να μην παραδεχτούμε πολύ απλά ότι αυτή η ύλη υπάρχει και πως δεν είναι τίποτε άλλο παρά εκείνο ακριβώς που στη συγκεκριμένη ανάμνηση δεν έχει σχέση με το πλαίσιο, δηλαδή οι αισθήσεις και οι αισθητηριακές διαισθήσεις που αναβιώνουν σε αυτή την εικόνα; Όταν ο Κοντορεβιθούλης εγκαταλείφθηκε από τους γονείς του στο δάσος, είναι βέβαιο πως τους σκέφτηκε· του προσφέρθηκαν όμως πολλά άλλα ερεθίσματα: ακολούθησε πλήθος μονοπατιών, ανέβηκε σ' ένα δένδρο, είδε ένα φως, πλησίασε ένα απομονωμένο σπίτι κ.λπ. Πώς να τα συνοψίσουμε όλα αυτά στην απλή φράση: χάθηκε

και δεν ξαναβρήκε τους γονείς του; Εάν είχε ακολουθήσει άλλο μονοπάτι, είχε κάνει διαφορετικές συναντήσεις, το αίσθημα της εγκατάλειψης θα ήταν το ίδιο, παρόλα αυτά όμως θα είχε τελείως διαφορετικές αναμνήσεις.

Η απάντησή μου για όλα αυτά είναι πως όταν ένα παιδί χάνεται σ' ένα δάσος ή σ' ένα σπίτι, τα πράγματα συμβαίνουν ως εάν, βυθισμένο έως τότε στο ρεύμα των σκέψεων και των συναισθημάτων που το συνδέουν με τους δικούς του, βρίσκεται ταυτόχρονα πιασμένο σε ένα άλλο ρεύμα που το απομακρύνει απ' αυτούς. Πα τον Κοντορεβιθούλη μπορούμε να πούμε πως μένει στην ομάδα της οικογένειας εφόσον είναι με τα αδέρφια του. Αναλαμβάνει όμως ρόλο αρχηγού, τα παίρνει υπό την προστασία του, τα καθοδηγεί, δηλαδή περνά από τη θέση του παιδιού σε εκείνη του πατέρα, εισέρχεται στην ομάδα των ενηλίκων παραμένοντας ωστόσο παιδί. Το ίδιο ισχύει και για την ανάμνηση στην οποία αναφέρεται ο κ. Blondel: είναι ταυτόχρονα ανάμνηση παιδιού και ανάμνηση ενήλικα, εφόσον το παιδί βρέθηκε για πρώτη φορά σε μια κατάσταση ενηλικίων. Όντας παιδί, όλες οι σκέψεις του ήταν σκέψεις παιδιού. Συνηθισμένος να κρίνει τα εξωτερικά αντικείμενα μέσω των εννοιών που προέρχονταν από τους γονείς του, η έκπληξή του και ο φόβος του προέρχονται από τη δυσκολία που ένοιωθε να μεταφέρει όλα όσα έβλεπε στον μικρόκοσμό του. Καθώς οι δικοί του δεν ήταν πλέον προσβάσιμοι, γινόταν ενήλικας με την έννοια ότι βρισκόταν αντιμετώπος με νέα και ανησυχητικά για εκείνον αντικείμενα τα οποία, βεβαίως, δεν ήταν αναγκαστικά τέτοια, τουλάχιστον όχι στον ίδιο βαθμό που θα ήταν για έναν πραγματικό ενήλικα. Μπορεί να έμεινε ελάχιστο χρόνο σ' εκείνη τη μαύρη τρύπα. Παρόλα αυτά, ήρθε σε επαφή με έναν κόσμο που θα ξαναβρεί αργότερα, όταν θα είναι περισσότερο ανεξάρτητος. Υπάρχουν εξάλλου, σε όλη τη διάρκεια της παιδικής ηλικίας, πολλές στιγμές όπου βρίσκεται κανείς αντιμετώπος με πράγματα που δεν είναι η οικογένεια, είτε σκοτάφτει είτε τραυματίζεται με αντικείμενα είτε αναγκάζεται να υποταχθεί και να υποκύψει στη δύναμη των πραγμάτων, περνώντας αναπόφευκτα από μια σειρά μικρές δοκιμασίες που λειτουργούν σαν προετοιμασία για την ενήλικη ζωή: είναι η σκιά που προβάλλει στην παιδική ηλικία η κοινωνία των ενηλίκων και μάλιστα περισσότερο από μια σκιά, διότι το παιδί μπορεί να κληθεί να αναλάβει μέρος της έγνοιας και των ευθυνών το βάρος των οποίων πέφτει συνήθως σε ώριμους δυνατότερους από τους δικούς του και τότε, προσωρινά τουλάχιστον και για ένα μόνον μέρος του εαυτού του, ανήκει στην ομάδα εκείνων που είναι μεγαλύτεροι σε ηλικία από το ίδιο. Γι' αυτό και λέγεται για κάποιους ανθρώπους ότι δεν βίωσαν παιδική ηλικία. Διότι η αναγκαιότητα να κερδίσουν το ψωμί τους, που τους επιβλήθηκε ιδιαίτερα νωρίς, τους ανάγκασε να εισέλθουν στα τμήματα της κοινωνίας όπου οι άνθρωποι αγωνίζονται για τη ζωή ενώ το μεγαλύτερο

μέρος των παιδιών δεν ξέρουν καν ότι υπάρχουν αυτές οι περιοχές. Ή επειδή, μετά από έναν θάνατο, γνώρισαν ένα είδος πόνου που συνήθως αφορά ενήλικες και αναγκάστηκαν να τον αντιμετωπίσουν στο ίδιο επίπεδο με εκείνους.

Το αρχικό λοιπόν περιεχόμενο τέτοιων αναμνήσεων, που τις διακρίνει από όλες τις υπόλοιπες, εξηγείται από το ότι εντοπίζονται στο σημείο διασταύρωσης δύο ή και περισσότερων σειρών σκέψης μέσω των οποίων συνδέονται με αντίστοιχες διαφορετικές ομάδες. Δεν αρκεί να ισχυριστούμε πως εκείνο που διασταυρώνεται με μια σειρά σκέψεων που μας συνδέουν με μια ομάδα –την οικογένεια, στην περίπτωση μας– είναι μια άλλη σειρά που περιλαμβάνει μόνον τις αισθήσεις που προέρχονται από τα αντικείμενα· σε τέτοια περίπτωση αμφισβητούνται και πάλι τα πάντα καθώς, επειδή αυτή η εικόνα των πραγμάτων δεν υπάρχει παρά μόνον για εμάς, ένα μέρος της ανάμνησής μας δεν θα στηριζόταν σε καμία συλλογική μνήμη. Ένα παιδί, όμως, νιώθει φόβο στο σκοτάδι ή όταν χαθεί σ' ένα έρημο μέρος, διότι γεμίζει τον τόπο με φανταστικούς εχθρούς, διότι εκείνη τη νύχτα φοβάται μην πέσει επάνω σε ποιος ξέρει ποια επικίνδυνα πλάσματα. Ο Rousseau¹⁰⁰ μας αφηγείται πως ένα φθινοπωρινό βραδάκι με μεγάλη σκοτεινιά ο κ. Lambertier του έδωσε το κλειδί της εκκλησίας ζητώντας του να του φέρει τη Βίβλο που είχε αφήσει στον άμβωνα.

«Ανοίγοντας την πόρτα, άκουσα κάτι σαν αντήχηση που μου φάνηκε ότι ήταν φωνές στον θόλο. Η αποφασιστικότητα που ένοιωθα ως καλός καθολικός άρχισε να κάμπτεται. Η πόρτα ήταν ανοικτή, θέλησα να μπω· μόλις όμως έκανα μερικά βήματα σταμάτησα. Αντιλαμβάνομενος το βαθύ σκοτάδι που κάλυπτε εκείνον τον μεγάλο χώρο καταλήφθηκα από τέτοιο τρόμο που οι τρίχες της κεφαλής μου σηκώθηκαν όρθιες. Κατέρρευσα στα σπασίδια, δεν ήξερα πια πού βρισκόμουν και μη μπορώντας να βρω ούτε τον άμβωνα ούτε την πόρτα περιήλθα σε μια ανείπωτη αναστάτωση».

Εάν η εκκλησία ήταν φωτισμένη θα είχε δει ότι ήταν τελείως άδεια και δεν θα είχε τρομάξει. Πα ένα παιδί, ο κόσμος δεν είναι ποτέ άδειος από ανθρώπους, από καλές ή κακές επιρροές. Στο σημείο όπου αυτές οι επιρροές συναντιούνται και διασταυρώνονται, ανταποκρίνονται ενδεχομένως, στον πίνακα του παρελθόντος του, σε εικόνες περισσότερο διακριτές διότι όταν φωτίσουμε ένα αντικείμενο από δύο πλευρές, με δύο φώτα, μας αποκαλύπτει περισσότερες απ' τις λεπτομέρειές του και τραβάει περισσότερο την προσοχή μας.

¹⁰⁰ Ελβετός φιλόσοφος, συγγραφέας και θεωρητικός της πολιτικής και της παιδαγωγικής, 1712-1778 [Σ.Ι.Μ.].

2ο Αναμνήσεις ενός ενήλικα

Ας μην επιμεινουμε περισσότερο στις παιδικές αναμνήσεις. Θα μπορούσαμε να παρουσιάσουμε πάμπολλες αναμνήσεις ενηλίκων, πρωτότυπες και τόσο ενοποιημένες που να φαίνεται πως αντιστέκονται σε κάθε προσπάθεια ανάλυσης. Και σε αυτά τα παραδείγματα, όμως, μπορούμε πάντοτε να αποκαλύψουμε την ίδια παραπλάνηση. Το μέλος μιας ομάδας ανήκει και σε μίαν άλλη ομάδα και συμβαίνει οι σκέψεις που έχει και από τη μία και από την άλλη να συναντώνται ξαφνικά στο μυαλό του· υποθέτουμε δε πως είναι ο μόνος που αντιλαμβάνεται την αντίθεση μεταξύ τους. Πώς, λοιπόν, δεν θα πιστέψει ότι έχει δημιουργηθεί μέσα του μια εντύπωση που δεν έχει τίποτε το κοινό με όσα μπορεί να αισθάνονται τα άλλα μέλη αυτών των δύο ομάδων, εφόσον εκείνα δεν έχουν άλλο σημείο επαφής παρά αυτόν; Η συγκεκριμένη ανάμνηση περιλαμβάνεται ταυτόχρονα σε δύο πλαίσια: καθένα όμως από αυτά τον εμποδίζει να δει το άλλο και αντιστρόφως· εστιάζει την προσοχή του στο σημείο όπου αυτά συναντώνται με αποτέλεσμα να μην μπορεί να τα διακρίνει αυτά καθ' εαυτά. Όταν επιχειρούμε να δούμε στον ουρανό δύο αστέρια που ανήκουν σε διαφορετικούς αστερισμούς, ικανοποιημένοι που έχουμε χαράξει μια φανταστική γραμμή απ' το ένα στο άλλο, θεωρούμε πως αυτή η σύνδεση τους αποδίδει ένα είδος ενότητας. Κι όμως, καθένα από αυτά είναι στοιχείο μίας ομάδας και μπορούσαμε να τα εντοπίσουμε επειδή απλούστατα κανείς από τους αστερισμούς δεν ήταν εκείνη τη στιγμή κρυμμένος από σύννεφα. Αντίστοιχα, από το γεγονός ότι δύο σκέψεις, από τη στιγμή που συνδέονται και επειδή βρίσκονται σε αντίθεση μεταξύ τους, φαίνονται να αλληλοενισχύονται πιστεύουμε ότι σχηματίζουν ένα σύνολο που είναι αυθύπαρκτο, ανεξάρτητα από τις ομάδες από τις οποίες αυτές έχουν προκύψει· δεν αντιλαμβάνομαστε ότι, στην πραγματικότητα, εξετάζουμε ταυτόχρονα και τις δύο ομάδες, κάθε μία όμως απ' την οπτική της άλλης.

Ας επιστρέψουμε τώρα στην υπόθεση που αναπτύξαμε νωρίτερα. Έκανα ένα ταξίδι με ανθρώπους που γνώρισα πρόσφατα και τους οποίους δεν θα ξαναδώ στο μέλλον παρά σε αραϊά διαστήματα. Ταξιδεύαμε για αναψυχή. Εγώ όμως ήμουν λιγώιλτος, με το ζόρι τους παρακολουθούσα. Το μυαλό μου ήταν γεμάτο σκέψεις και εικόνες αδιάφορες και άγνωστες στους συνταξιδιώτες μου, καθώς συνδέονταν με συγγενείς και φίλους από τους οποίους είχα προσωρινά απομακρυνθεί. Έτσι οι άνθρωποι που αγαπούσα, που είχαν τα ίδια ενδιαφέροντα μ' εμένα, μια ολόκληρη κοινότητα με την οποία ήμουν στενά συνδεδεμένος είχε εισαχθεί εν αγνοία της σε ένα περιβάλλον, είχε ανακατευτεί στα περιστατικά, είχε συσχετιστεί με τοπία που της ήταν απολύτως ξένα ή αδιάφορα. Ας εξετάσουμε τώρα την εντύπωσή μου. Ερμηνεύεται αναμφίβολα από

ό,τι υπήρχε στο επίκεντρο της συναισθηματικής ή της πνευματικής μου ζωής. Εκτυλίχθηκε, ωστόσο, σε ένα χωροχρονικό πλαίσιο και εν μέσω περιστάσεων που σκιαζόνταν από όσα με απασχολούσαν τότε και τα οποία, από την πλευρά τους, άλλαζαν και αυτά πορεία και όψη: σαν σπίτια που έχουν χτιστεί στα ριζά ενός αρχαίου μνημείου χωρίς να είναι της ίδιας εποχής. Όταν θυμάμαι εκείνο το ταξίδι, είναι προφανές πως δεν έχω την ίδια οπτική με τους συνταξιδιώτες μου· στα μάτια μου, συνοψίζεται σε μια ακολουθία εντυπώσεων που είναι γνωστές μόνον σε εμένα. Από την άλλη πλευρά, δεν μπορεί να πει κανείς πάλι ότι τοποθετούμαι μόνον στην οπτική των φίλων, των συγγενών, των αγαπημένων μου συγγραφέων των οποίων η ανάμνηση με συνόδευε. Όταν περπατούσα σ' ένα μονοπάτι, στο βουνό, δίπλα σε ανθρώπους με τάδε όψη, δεινά χαρακτηριστικά και ανακατευσίμου αφηρημένα στην κουβέντα τους, ενώ η σκέψη μου παρέμενε στην παλιά μου ομάδα, οι εντυπώσεις που δημιουργούνταν μέσα μου ήταν σαν ένα πλήθος ιδιαίτεροι, πρωτότυποι, νέοι τρόποι να κοιτάξω τους αγαπημένους μου και τους δεσμούς που με συνέδεαν με εκείνους. Από μια άλλη πλευρά όμως, ακριβώς επειδή είναι νέες και περιλαμβάνουν αρκετά στοιχεία ξένα προς την προηγούμενη πορεία και τα πιο προσωπικά στοιχεία των τότε σκέψεών μου, οι εντυπώσεις αυτές είναι επίσης ξένες προς τις ομάδες με τις οποίες είμαι στενότερα δεμένος. Τις εκφράζουν αλλά, ταυτόχρονα, τις εκφράζουν με αυτόν τον τρόπο μόνον εάν δεν βρίσκονται εκεί με φυσική παρουσία, διότι όλα τα αντικείμενα που βλέπουμε, όλοι οι άνθρωποι τους οποίους ακούμε δεν μας κάνουν εντύπωση παρά στο μέτρο που μας κάνουν να νιώθουμε την απουσία των πρώτων. Πώς, λοιπόν, να μην διακρίνουμε αυτή την άποψη – που δεν είναι ούτε εκείνη των συντρόφων μας της στιγμής ούτε και απολύτως και ξεκάθαρα των φίλων μας του χθες και του αύριο – και από τους μεν και από τους δε για να την αποδώσουμε μόνον στον εαυτό μας; Δεν είναι αλήθεια πως ό,τι μας εκπλήσσει, όταν ανακαλούμε αυτή την εντύπωση, είναι τα στοιχεία της που δεν εξηγούνται από τις σχέσεις μας με τη μία ή την άλλη ομάδα, που βρίσκονται σε οξεία αντίθεση με τη σκέψη και την εμπειρία τους; Ξέρω πως οι σύντροφοί μου δεν θα μπορούσαν να τη μοιραστούν, ούτε καν να τη μαντέψουν. Γνωρίζω επίσης ότι δεν θα μπορούσε να μου υποβληθεί στη σημερινή της μορφή και σε αυτό το πλαίσιο από τους φίλους και τους συγγενείς τους οποίους σκεφτόμουν τη στιγμή εκείνη στην οποία ανατρέχω σήμερα με τη μνήμη μου. Δεν υπάρχει, λοιπόν, κάτι σαν υπόλειμμα αυτής της εντύπωσης που διαφεύγει εξίσου από τη σκέψη και τη μνήμη και των μεν και των δε και υπάρχει μόνον για εμένα;

Στο πρώτο επίπεδο της μνήμης μιας ομάδας ξεχωρίζουν οι αναμνήσεις γεγονότων και εμπειριών που αφορούν την πλειοψηφία των μελών της και οι οποίες απορρέουν είτε από τον ίδιο τον χρόνο είτε από τη μνήμη των μελών της και οι

της με τις πιο κοντινές της ομάδες, εκείνες με τις οποίες έχει τις συχνότερες επαφές. Όσο για τις αναμνήσεις εκείνες που αφορούν έναν πολύ μικρό αριθμό –κάποιες φορές, ένα μόνον– από τα μέλη της, παρότι περιλαμβάνονται στη μνήμη της ομάδας, περνούν στο παρασκήνιο καθόσον, τουλάχιστον εν μέρει, παρήχθησαν στα όριά της. Δύο άνθρωποι μπορεί να αισθάνονται πολύ στενά συνδεδεμένοι μεταξύ τους και να μοιράζονται όλες τις σκέψεις τους. Εάν σε συγκεκριμένες στιγμές η ζωή τους εκτυλίσσεται σε διαφορετικά περιβάλλοντα, όσο κι αν μπορούν με επιστολές, περιγραφές και αφηγήσεις, όταν ξαναβρισκόμενοι, να γνωστοποιήσουν ο ένας στον άλλο λεπτομερώς τις περιστάσεις στις οποίες βρίσκονταν όσο δεν είχαν επαφή, θα πρέπει να ταυτίζονται ο ένας με τον άλλο για να μπορέσουν να απορροφηθούν από την κοινή τους σκέψη όλα τα στοιχεία των εμπειριών τους που ήταν ξένα στον έναν ή στον άλλο. Όταν η δεσποινίς Lespinasse¹⁰¹ γράφει στον κόμη Guibert, μπορεί να του μεταδώσει περίπου τα συναισθήματά της από μακριά· κινείται όμως στους κοινωνικούς κύκλους και το περιβάλλον της υψηλής κοινωνίας που του ήταν γνώριμα, διότι και εκείνος ήταν μέλος τους. Μπορεί να βλέπει την ερωμένη του όπως βλέπει κι εκείνη τον εαυτό της, τοποθετούμενος στην οπτική εκείνων των ανδρών και εκείνων των γυναικών που αγνοούν τα πάντα για την ερωτική του ζωή και μπορεί να τη βλέπει, όπως κι εκείνη τον εαυτό της, από την οπτική του κρυφού και κλειστού ζεύγους που σχημάτιζαν οι δυο τους. Εν αγνοία του, όμως, καθώς είναι μακριά, μπορεί στις κοινωνικές της επαφές να προκύψουν πολλές αλλαγές που τα γράμματά της να μην αποδώσουν επαρκώς, με αποτέλεσμα να του διαφύγουν και να του διαφεύγουν για πάντα πολλές από τις διαθέσεις της έναντι αυτών των κοσμικών κύκλων: το ότι την αγαπά όσο την αγαπά δεν αρκεί για να τις μαντέψει.

Συνήθως μια ομάδα σχετίζεται με άλλες ομάδες. Από τέτοιες επαφές προκύπτουν πολλά γεγονότα, καθώς και πολλές αντιλήψεις που δεν έχουν άλλη πηγή. Κάποτε αυτές οι σχέσεις ή οι επαφές είναι μόνιμες ή, σε κάθε περίπτωση, επαυλαμπάνονται αρκετά συχνά, διατηρούνται για μια αρκετά μεγάλη περίοδο. Για παράδειγμα, όταν μια οικογένεια ζει πολύ καιρό στην ίδια πόλη ή κοντά στους ίδιους φίλους, η οικογένεια και η πόλη, οι φίλοι και η οικογένεια συνιστούν ένα είδος σύνθετων ομάδων. Γεννιούνται τότε αναμνήσεις που περιλαμβάνονται σε δύο πλαίσια κοινά στα μέλη των δύο ομάδων. Για να αναγνωρίσει κανείς μια ανάμνηση αυτού του είδους πρέπει να μετέχει ταυτόχρονα και στη

μία και στην άλλη. Πρόκειται για συνθήκη που πληρούν, για κάποιο διάστημα, εν μέρει οι κάτοικοι της πόλης και εν μέρει τα μέλη της οικογένειας. Ωστόσο, αυτό γίνεται άνισα σε διάφορες χρονικές στιγμές, ανάλογα με το εάν το ενδιαφέρον τους αφορά την πόλη ή την οικογένεια. Αρκεί δε κάποια μέλη της οικογένειας να εγκαταλείψουν την πόλη, να πάνε να ζήσουν αλλού, για να έχουν μικρότερη ευκολία να θυμηθούν εκείνο το οποίο συγκρατούσαν μόνον επειδή βρίσκονταν ταυτόχρονα σε δύο ρεύματα συλλογικής σκέψης που συνέκλιναν, ενώ τώρα υφίστανται σχεδόν αποκλειστικά τη δράση ενός απ' αυτά. Επιπλέον, εφόσον ένα μόνον μέρος των μελών της μιας ομάδας περιλαμβάνεται στην άλλη, και αντιστρόφως, κάθε μία από αυτές τις δύο συλλογικές επιρροές είναι πιο αδύναμη απ' όσο θα ήταν εάν ασκείτο μόνον αυτή. Στην ουσία, δεν είναι ολόκληρη η ομάδα –για παράδειγμα η οικογένεια– παρά ένα τμήμα της που μπορεί να βοηθήσει ένα από τα μέλη της να θυμηθεί αναμνήσεις τέτοιας τάξης. Προκειμένου να αναδυθεί η ανάμνηση και να αναγνωριστεί, πρέπει το άτομο να βρεθεί ή να τεθεί σε συνθήκες που επιτρέπουν σε αυτές τις δύο επιρροές να συνδυάσουν με τον καλύτερο τρόπο τη δράση τους. Το αποτέλεσμα είναι ότι η ανάμνηση μοιάζει λιγότερο οικεία, ότι διακρίνει μάλιστα κανείς σαφώς τους συλλογικούς παράγοντες που την καθορίζουν και ότι έχει την ψευδαίσθηση ότι βρίσκεται λιγότερο από άλλες υπό την επίρεια της θέλησής μας...

Η προσωπική ανάμνηση ως όριο των συλλογικών παρεμβάσεων

Συμβαίνει συχνά να αποδίδουμε σε εμάς και μόνον –σαν μοναδική πηγή να είμαστε εμείς οι ίδιοι– ιδέες και συλλογισμούς, συναισθήματα και πάθη που, στην πραγματικότητα, μας έχει εμπνεύσει η ομάδα. Είναι περιπτώσεις που βρισκόμαστε σε τέτοια συμφωνία με όσους μας περιβάλλουν ώστε δονούμεσασε σαν ένα σώμα, αγνοώντας εάν οι παλμοί ξεκινούν από εμάς ή από τους άλλους. Πόσες φορές δεν εκφράζει κανείς, με απολύτως προσωπική πεποίθηση, συλλογισμούς που έχει αντλήσει από μια εφημερίδα, ένα βιβλίο ή κάποια συζήτηση. Ανταποκρίνονται τόσο πολύ στον τρόπο με τον οποίο βλέπουμε τα πράγματα ώστε θα μας εξέπληττε η αποκάλυψη ότι ο δημιουργός τους είναι άλλος από εμάς. «Το είχαμε ήδη σκεφτεί» –και δεν συνειδητοποιούμε ότι δεν είμαστε παρά μια αντήχηση. Το άπαν της τέχνης του ρήτορα, στο κάτω-κάτω, είναι να δίνει στους ακροατές την ψευδαίσθηση ότι οι πεποιθήσεις και τα συναισθήματα που εγείρει σε αυτούς δεν τους υποβάλλονται έξωθεν, ότι έχουν εγερθεί μόνα τους, ότι ο ομιλητής μάντεψε απλώς τη διαδραματιζόταν μυστικά στη συνείδησή τους και του δάνεισε απλώς τη φωνή του. Με τον ένα ή τον άλλο

101. Γαλλίδα (1732-1776) γνωστή για το πολυσύναστο σαλόνι που διατηρούσε στο Παρίσι καθώς και για τον έρωτά της για τον κόμητα Guibert (1743-1790), γάλλο στρατηγό και

τρόπο, κάθε κοινωνική ομάδα επιχειρεί να συντηρήσει παρόμοια επιρροή στα μέλη της. Πόσοι άνθρωποι έχουν επαρκώς κριτικό πνεύμα ώστε να μπορούν να διακρίνουν ποιο μερίδιο της σκέψης τους ανήκει σε άλλους και για να ομολογήσουν στον εαυτό τους ότι τις περισσότερες φορές δεν έχουν προσθέσει τίποτε δικό τους; Κάποιες φορές διευρύνει κανείς τον κύκλο των συναναστροφών του και των αναγνωσμάτων του, αγάγοντας σε αρετή τον εκλεκτισμό που του επιτρέπει να βλέπει και να συμβιβάζει τις διαφορετικές όψεις των ερωτημάτων και των πραγμάτων· και τότε, όμως, συμβαίνει συχνά η δόσολογία των απόψεων, η συνθετότητα των συναισθημάτων και των προτιμήσεών του να μην είναι παρά η έκφραση της τυχειότητας που τον έφερε σε επαφή με διάφορες ή και αντίθετες ομάδες, και η σχετική βαρύτητα την οποία αποδίδει σε κάθε τρόπο θεώρησης των πραγμάτων καθορίζεται από την αντίστοιχη ένταση των επιρροών που εκείνες έχουν ξεχωριστά ασκήσει επάνω του. Εν πάση περιπτώσει, στον βαθμό που υποκύπτουμε χωρίς αντίσταση σε μια εξωτερική πρόταση, θεωρούμε ότι νιώθουμε και σκεφτόμαστε ελεύθερα. Έτσι, οι περισσότερες από τις κοινωνικές επιρροές στις οποίες υποτασσόμαστε συχνότερα, διαφεύγουν της προσοχής μας. Το ίδιο ισχύει, και ενδεχομένως εντονότερα, όταν στο σημείο συνάντησης πολλών ρευμάτων συλλογικής σκέψης που διασταυρώνονται μέσα μας παράγονται τέτοιες σύνθετες καταστάσεις τις οποίες θεωρούμε εξαιρετικό γεγονός που υπάρχει μόνον για εμάς: ένας ταξιδιώτης ο οποίος αισθάνεται ξαφνικά συνεπαρμένος από επιρροές που απορρέουν από ένα περιβάλλον ξένο στους συντρόφους του· ένα παιδί που, λόγω μιας απρόσμενης συγκυρίας, βρίσκει σε κατάσταση που δεν είναι της ηλικίας του με αποτέλεσμα η σκέψη του να ανοίγεται σε αισθήματα και προβληματισμούς «ενηλίκων»· η αλλαγή του τόπου κατοικίας, της εργασίας ή και της οικογένειας που δεν επιφέρει την οριστική διακοπή των δεσμών που μας συνδέουν με τις παλιές μας ομάδες. Σε τέτοιες καταστάσεις συμβαίνει οι κοινωνικές επιρροές να είναι πιο σύνθετες, διότι είναι περισσότερες και πιο διαπελεγμένες. Αυτός είναι ένας από τους λόγους για τους οποίους διακρίνονται πιο συγκεκριμένα και ξεμπλέκονται λιγότερο καλά. Αντιλαμβάνομαστε κάθε περιβάλλον υπό το φως του άλλου ή των άλλων ταυτόχρονα με το δικό του κι έχουμε έτσι την εντύπωση ότι του αντιστεκόμαστε. Βεβαίως, από τον συνδυασμό και την αντιπαράθεσή τους, κάθε μία απ' αυτές τις επιρροές θα έπρεπε να προκύπτει ευκρινέστερη. Καθώς όμως αυτά τα περιβάλλοντα συγκρούονται, έχει κανείς την εντύπωση ότι δεν εμπλέκεται ούτε στο ένα ούτε στο άλλο. Αυτό που διακρίνουμε, σε πρώτο επίπεδο, είναι το ανοίκειο της κατάστασης στην οποία βρισκόμαστε, κι αυτό αρκεί για να απορροφήσει την ατομική σκέψη καθώς παρεμβάλλεται, σαν παραπέτασμα, μεταξύ αυτής και των κοινωνικών σκέψεων που συνδυά-

στηκαν για να τη διαμορφώσουν. Αυτό το ανοίκειο δεν μπορεί να γίνει πλήρως κατανοητό από κανένα από τα μέλη αυτών των ομάδων, εκτός από εμένα. Μ' αυτή την έννοια μου ανήκει και ήδη, από τη στιγμή που προκύπτει, μπαίνω στον πειρασμό να το ερμηνεύσω αναφερόμενος στον εαυτό μου και μόνον. Κατά το μέγιστο, θα παραδεχόμουν ότι οι περιστάσεις, δηλαδή η συνάντηση αυτών των περιβαλλόντων, χρησίμευσαν ως ευκαιρία, επέτρεψαν την παραγωγή ενός γεγονότος που περιλαμβάνεται εδώ και πολύ καιρό στο προσωπικό μου πεπρωμένο, την εμφάνιση ενός συναισθήματος που λάνθανε στην ψυχή μου. Εφόσον οι άλλοι το αγνοούν και δεν έχουν καμία ανάμειξη (τουλάχιστον, όπως φαντάζομαι) στη δημιουργία του, αργότερα, όταν αυτό ξαναεμφανιστεί στη μνήμη μου δεν θα έχω παρά έναν τρόπο να ερμηνεύσω την επιστροφή του: ότι με τον έναν ή τον άλλο τρόπο διατηρήθηκε απόφιο στο μυαλό μου. Τα πράγματα όμως δεν είναι επ' ουδενί λόγω έτσι. Οι αναμνήσεις εκείνες που μας εμφανίζονται αποκλειστικά προσωπικές, τέτοιες που μόνον εμείς γνωρίζουμε και είμαστε ικανοί να ξαναβρούμε, διακρίνονται από τις άλλες επειδή οι απαραίτητες για την ανάκλησή τους συνθήκες είναι πολύ πιο σύνθετες· πρόκειται ωστόσο για μια απλή διαφορά βαθμού.

Κάποιες φορές περιοριζόμαστε στην παρατήρηση πως το παρελθόν μας περιλαμβάνει δύο ειδών στοιχεία: εκείνα στα οποία μας είναι δυνατόν να αναφερόμαστε όποτε το επιθυμούμε κι εκείνα που, αντίθετα, δεν υπακούουν στις εκκλήσεις μας, τόσο μάλιστα που όταν τα αναζητούμε στο παρελθόν, η βούλησή μας μοιάζει να σκοντάφτει σε ένα εμπόδιο. Στην πραγματικότητα, μπορεί κανείς να πει πως τα πρώτα ανήκουν σε ένα κοινό τομέα, με την έννοια ότι αυτό που μας είναι τόσο οικείο ή εύκολα προσβάσιμο είναι έτσι —οικείο και προσβάσιμο— και για τους άλλους. Η ιδέα που πιο εύκολα παρουσιάζουμε για εμάς στον εαυτό μας, ανεξάρτητα από το πόσο προσωπικά και ιδιαίτερα είναι τα στοιχεία της, είναι η ιδέα που έχουν οι άλλοι για εμάς και τα περιστατικά της ζωής μας που είναι για εμάς τα πλέον παρόντα είναι επίσης χαραγμένα στη μνήμη των ομάδων που βρίσκονται πιο κοντά μας. Έτσι, τα γεγονότα και οι αντιλήψεις που μπορούμε ευκολότερα να θυμηθούμε ανήκουν στον τομέα που είναι κοινός, τουλάχιστον για ένα ή περισσότερα περιβάλλοντα. Αυτές οι αναμνήσεις λοιπόν είναι «για όλον τον κόσμο» σε αυτόν τον βαθμό, και επειδή μπορούμε να σπριχθούμε στη μνήμη των άλλων είμαστε ικανοί να τις ανακαλέσουμε ανά πάσα στιγμή και όποτε το θελήσουμε. Πα τα δεύτερα στοιχεία, εκείνα που δεν μπορούμε να ανακαλέσουμε όποτε το επιθυμούμε, εύκολα θα λέγαμε ότι δεν είναι των άλλων, αλλά δικά μας, διότι μόνον εμείς μπορούμε να τα γνωρίζουμε. Όσο και εάν αυτό φαίνεται περίεργο και παράδοξο, οι αναμνήσεις που μας είναι δυσκολότερο να ανακαλέσουμε είναι εκείνες που δεν

αφορούν παρά εμάς, που αποτελούν το πιο αποκλειστικό μας αγαθό· σαν να μην μπορούσαν να διαφύγουν των άλλων παρά μόνον εάν διέφευγαν και από εμάς τους ίδιους.

Είναι σαν να κλείδωσε κάποιος έναν θησαυρό σε ένα χρηματοκιβώτιο με μια τόσο σύνθετη κλειδαριά που δεν καταφέρνει να το ανοίξει, δεν βρίσκει τον συνδυασμό και επαφίεται πια μόνον στην τύχη για να τον ανακαλέσει. Υπάρχει, ωστόσο, μια εξήγηση που είναι και πιο φυσική και απλούστερη. Μεταξύ των αναμνήσεων που ανακαλούμε κατά βούληση και εκείνων στις οποίες φαίνεται να μην έχουμε πια πρόσβαση, στην πραγματικότητα υπάρχουν όλες οι διαβαθμίσεις. Οι συνθήκες που είναι απαραίτητες για να επανεμφανιστούν είτε οι μιν είτε οι δε διαφέρουν μόνον ως προς τον βαθμό της συνθετότητας. Οι πρώτες μάς είναι ανά πάσα στιγμή προσβάσιμες διότι διατηρούνται στις ομάδες στις οποίες είμαστε ελεύθεροι να εισερχόμαστε όποτε το επιθυμούμε, στη συλλογική σκέψη με την οποία παραμένουμε διαρκώς στενά συνδεδεμένοι, τόσο ώστε να μας είναι οικεία όλα τους τα στοιχεία και οι μεταξύ τους άμεσες συνδέσεις. Οι άλλες είναι λιγότερο και σπανιότερα προσβάσιμες, διότι οι ομάδες που τις φέρουν είναι πιο απομακρυσμένες και η επαφή που έχουμε μαζί τους δεν είναι συνεχής. Υπάρχουν ομάδες που σχετίζονται ή που συναντώνται συχνά, τόσο ώστε να μπορούμε να περνάμε από τη μία στην άλλη, να είμαστε ταυτόχρονα και στη μία και στην άλλη· μεταξύ άλλων όμως ομάδων οι επαφές είναι τόσο περιορισμένες, τόσο ελάχιστα εμφανείς που δεν έχουμε ούτε την ευκαιρία ούτε και την ιδέα να ακολουθήσουμε τα ξεθωριασμένα μονοπάτια μέσω των οποίων επικοινωνούν. Σε τέτοιους δρόμους, ωστόσο, σε κρυφά μονοπάτια βρίσκουμε τις αναμνήσεις που είναι δικές μας· όπως ένας ταξιδιώτης μπορεί να θεωρήσει αποκλειστικά δική του μια πηγή, ένα σύμπλεγμα βράχων ή ένα τοπίο όπου φτάνει μόνον αφού βγει από τον δρόμο για να πάρει έναν άλλον μέσω ενός κακοχαραγμένου κι ελάχιστα πατημένου μονοπατιού. Τα σημεία απ' όπου ξεκινά αυτό το συνδεδειγμένο μονοπάτι βρίσκονται πάνω στους δύο δρόμους κι είναι γνωστά· για να τα βρούμε, όμως, χρειάζεται προσοχή, ίσως και κάποια τύχη· μπορεί κανείς να περπατήσει πάμπολλες φορές στον ένα και στον άλλο δρόμο χωρίς να σκεφτεί να τα αναζητήσει, κι ακόμη περισσότερο επειδή δεν μπορεί να υπολογίζει στους περαστικούς για να του τα επισημάνουν, περαστικούς που ακολουθούν κάποιον από αυτούς τους δρόμους χωρίς να ενδιαφέρονται να πάνε εκεί που θα τους οδηγούσε ο άλλος.

Ας μη διστάσουμε να επανέλθουμε στα παραδείγματα που έχουμε ήδη δώσει. Βλέπουμε καθαρά πως τα σημεία εκκίνησης ή τα στοιχεία αυτών των προσωπικών αναμνήσεων, που φαίνονται να μην ανήκουν σε κανέναν άλλο

περιβάλλοντα και να διατηρούνται εκεί· τα δε μέλη εκείνων των ομάδων (στις οποίες δεν παύουμε να ανήκουμε κι εμείς) θα μπορούσαν να τα ανακαλύψουν και να μας τα δείξουν φτάνει να τα ρωτούσαμε με τον κατάλληλο τρόπο. Οι συνταξιδιώτες μας δεν γνώριζαν τους συγγενείς και τους φίλους που είχαμε αφήσει πίσω. Μπόρεσαν όμως να παρατηρήσουν ότι δεν μετείχαμε απολύτως στις κοινές εκδηλώσεις. Κάποιες στιγμές είχαν αντιληφθεί ότι ήμασταν σαν ξένο σώμα στην ομάδα τους. Εάν τους συναντήσουμε αργότερα, μπορούν να μας θυμίσουν ότι σε εκείνο το τμήμα του ταξιδιού ήμασταν αφηρημένοι, ή ότι κάναμε έναν συλλογισμό ή είπαμε λόγια που έδειχναν πως η σκέψη μας δεν ήταν απολύτως παρούσα. Το παιδί που χάθηκε στο δάσος ή βρέθηκε σε κάποιον κίνδυνο που ξύπνησε μέσα του συναισθήματα ενήλικα, δεν είπε τίποτε στους γονείς του. Εκείνοι όμως μπόρεσαν να παρατηρήσουν ότι, μετά από αυτό το περιστατικό, δεν ήταν το ίδιο ξέγνοιαστο όπως συνήθως, σαν να είχε περάσει μια σκιά από πάνω του, κι ότι η χαρά του που τους ξαναέβλεπε δεν ήταν πια ακριβώς η χαρά ενός παιδιού. Οι κάτοικοι της νέας πόλης στην οποία εγκαθίσταμαι δεν γνώριζαν από πού ήρθα, προτού όμως με υιοθετήσει το νέο μου περιβάλλον, τα πράγματα που μου κάνουν εντύπωση, όσα μου κινούν την περιέργεια, εκείνα που αγνωώ σφαλώς δεν έχουν περάσει απαρατήρητα για κάποια από τα μέλη της ομάδας τους. Βεβαίως, τα δυσδιάκριτα αυτά ίχνη γεγονότων που δεν έχουν μεγάλη σημασία για την ίδια την ομάδα δεν κρατούν την προσοχή της για μεγάλο διάστημα. Ωστόσο, εάν τους διηγώμουν το γεγονός που τα άφησε, κάποια από τα μέλη της θα μπορούσαν να τα εντοπίσουν ή τουλάχιστον θα ήξεραν πού να τα αναζητήσουν.

Κατά τα άλλα, εάν η συλλογική μνήμη αντλεί την ισχύ και τη διάρκεια της από το γεγονός ότι στηρίζεται σε μια ομάδα ανθρώπων, εκείνα που θυμούνται είναι τα άτομα, ως μέλη της ομάδας. Και παρότι αυτές οι αναμνήσεις στηρίζονται πια στην άλλη και είναι κοινές σε όλους, εκείνες που εμφανίζονται με τη μεγαλύτερη ένταση ποικίλλουν από μέλος σε μέλος. Θα λέγαμε, εν ολίγοις, πως κάθε ατομική μνήμη είναι μια οπτική για τη συλλογική μνήμη, ότι αυτή η οπτική αλλάζει ανάλογα με τη θέση που κατέχω και ότι η θέση, με τη σειρά της, αλλάζει ανάλογα με τις σχέσεις που διατηρώ με άλλες ομάδες. Δεν μας εκπλήσσει, επομένως, ότι δεν αντλούν όλοι από το ίδιο μέρος αυτού του κοινού εργαλείου. Παρόλα αυτά, όταν αποπειράται κανείς να εξηγήσει αυτή την ποικιλότητα καταλήγει πάντοτε σε έναν συνδυασμό επιρροών οι οποίες είναι όλες κοινωνικές ως προς τη φύση τους.

Ορισμένοι από αυτούς τους συνδυασμούς είναι εξαιρετικά σύνθετοι. Δεν μπορούμε, επομένως, να ελέγξουμε την επανεμφάνισή τους. Πρέπει να στη-

νωνικές ομάδες όπου μετακινούμαστε είτε με την παρουσία είτε με τη σκέψη μας, πολλά συστήματα κυμάτων και να προκαλέσουν, στον μηχανισμό ηχογράφησης που είναι η προσωπική μας συνείδηση, παλμούς αντίστοιχους με εκείνους του παρελθόντος. Το είδος της αιτιότητας, ωστόσο, είναι το ίδιο και δεν θα μπορούσε παρά να είναι το ίδιο με τότε. Η ακολουθία των αναμνήσεων, ακόμη και των πλέον προσωπικών, εξηγείται πάντοτε από τις αλλαγές που δημιουργούνται στις σχέσεις μας με τα διάφορα συλλογικά περιβάλλοντα, με τους μετασχηματισμούς δηλαδή που υφίστανται αυτά τα περιβάλλοντα τόσο ξεχωριστά όσο και συνολικά.

Θα έλεγε κανείς πως είναι περίεργο, από καταστάσεις που παρουσιάζουν έναν τόσο εντυπωσιακό χαρακτήρα απόλυτης ενότητας, οι πιο προσωπικές μας αναμνήσεις να απορρέουν από τη σύντηξη τόσων ποικίλων και διαφορετικών στοιχείων. Καταρχάς, εάν το καλοσυλλογιστούμε, η ενότητα αυτή αποσυντίθεται σε μια πολλαπλότητα. Έχει ειπωθεί πως, αναζητώντας κανείς στα βάθη μιας πραγματικά προσωπικής συνειδησιακής κατάστασης, ξαναβρίσκει όλο το περιεχόμενο του πνεύματος από μια συγκεκριμένη οπτική. Ωστόσο, το περιεχόμενο του πνεύματος πρέπει να το αντιληφθούμε ως όλα τα στοιχεία που σηματοδοτούν τις σχέσεις του με τα διάφορα περιβάλλοντα. Έτσι, μια προσωπική κατάσταση αποκαλύπτει τη συνθετικότητα του συνδυασμού από τον οποίο προέκυψε. Όσο για τη φαινομενική της ενότητα, αυτή ερμηνεύεται από μια αρκετά φυσική ψευδαίσθηση. Οι φιλόσοφοι έχουν δείξει ότι το αίσθημα της ελευθερίας ερμηνεύεται από την πολλαπλότητα των αιτιακών σχέσεων που συνδυάζονται για να παραγάγουν μια πράξη.

Αντιλαμβανόμαστε πως σε κάθε μία από αυτές τις επιρροές μπορεί να αντιπαρατεθεί κάποια άλλη, θεωρούμε επομένως ότι η πράξη μας είναι ανεξάρτητη απ' όλες, καθώς δεν βρίσκεται υπό την άμεση επίδραση καμιάς απ' αυτές. Δεν συνειδητοποιούμε ότι, στην πραγματικότητα, είναι αποτέλεσμα του συνόλου τους και ότι κυριαρχείται πάντοτε από τους νόμους της αιτιότητας. Αντίστοιχος, καθώς η ανάμνηση επανεμφανίζεται από την επίδραση πολλών σειρών από συλλογικές σκέψεις που έχουν αλληλοδιαπληχθεί, και δεν μπορούμε να την αποδώσουμε αποκλειστικά σε κάποια από αυτές, θεωρούμε πως είναι ανεξάρτητη απ' αυτές και αντιτάσσουμε στο πλήθος τους την ενότητά της. Ξαν θεωρούμε πως ένα βαρύ αντικείμενο, κρεμασμένο από ψηλά με μια πλείδα σκοινιά τετωμένα και πλεγμένα μεταξύ τους, στην ουσία είναι εκκρεμές στο κενό στηριζόμενο στον εαυτό του.

ΣΥΛΛΟΓΙΚΗ ΜΝΗΜΗ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΜΝΗΜΗ

Αυτοβιογραφική μνήμη και ιστορική μνήμη: η προφανής τους αντίθεση

Δεν είμαστε ακόμη συνηθισμένοι να μιλούμε για τη μνήμη μιας ομάδας ούτε καν μεταφορικά. Απ' ό,τι φαίνεται, τέτοια λειτουργία υπάρχει και διαρκεί μόνον εάν συνδέεται με το σώμα ή το μυαλό ενός ατόμου. Ας δεχτούμε, ωστόσο, ότι υπάρχουν δύο τρόποι με τους οποίους οργανώνονται οι αναμνήσεις: άλλοτε ομαδοποιούνται γύρω από ένα συγκεκριμένο πρόσωπο, που τις θεωρεί από τη δική του οπτική, και άλλοτε κατανέμονται στο εσωτερικό μιας μεγάλης ή μικρής ομάδας για την οποία κάθε μία συνιστά μια μερική εικόνα. Υπάρχει, επόμενως, και η ατομική μνήμη και η συλλογική μνήμη. Με άλλα λόγια, το άτομο μετέχει σε δύο είδη μνήμης αλλά, ανάλογα στο σε ποια μετέχει, υιοθετεί δύο τελείως διαφορετικές και μάλιστα αντιθετικές στάσεις. Από τη μία πλευρά, οι αναμνήσεις του τοποθετούνται στο πλαίσιο της προσωπικότητας ή της προσωπικής του ζωής: μάλιστα όσες είναι κοινές με άλλους τις θεωρεί μόνον υπό το πρίσμα που τον ενδιαφέρει στον βαθμό που διακρίνεται από αυτούς. Από την άλλη πλευρά, είναι ικανός ορισμένες στιγμές να συμπεριφέρεται απλώς ως μέλος μιας ομάδας που συνεισφέρει στην ανάκληση και στη διατήρηση απρόσωπων αναμνήσεων, στον βαθμό που αυτές ενδιαφέρουν την ομάδα. Οι δύο αυτές μνήμες εισδύουν συχνά η μία στην άλλη. Μάλιστα, η ατομική μνήμη, για να επιβεβαιώσει κάποιες από τις αναμνήσεις της, να τις συγκεκριμενοποιήσει, ακόμη και για να συμπληρώσει ενδεχόμενα κενά τους, στηρίζεται στη συλλογική μνήμη, μετακινείται εντός της, συμπύεται προσωρινά με αυτή. Παρόλα αυτά, δεν παύει να ακολουθεί τον δικό της δρόμο και όλη αυτή η εξωτερική στήριξη αφομοιώνεται και ενσωματώνεται προοδευτικά στην ουσία της. Η συλλογική μνήμη, από την άλλη πλευρά, αγκαλιάζει τις ατομικές μνήμες αλλά δεν συγχέεται με αυτές. Εξελίσσεται ακολουθώντας τους νόμους της και οι τυχόν ατομικές αναμνήσεις που εισδύουν κάποιες φορές σε αυτή, αλλάζουν μορφή μόλις επαυποθετούνται σε ένα σύνολο που δεν είναι πλέον μια ατομική συνείδηση.

Ας εξετάσουμε τώρα την ατομική μνήμη. Αυτή δεν είναι απολύτως απομονωμένη και κλειστή. Για να ανακαλέσει ένας άνθρωπος το προσωπικό του